

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

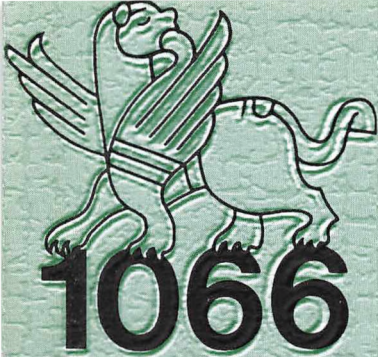
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

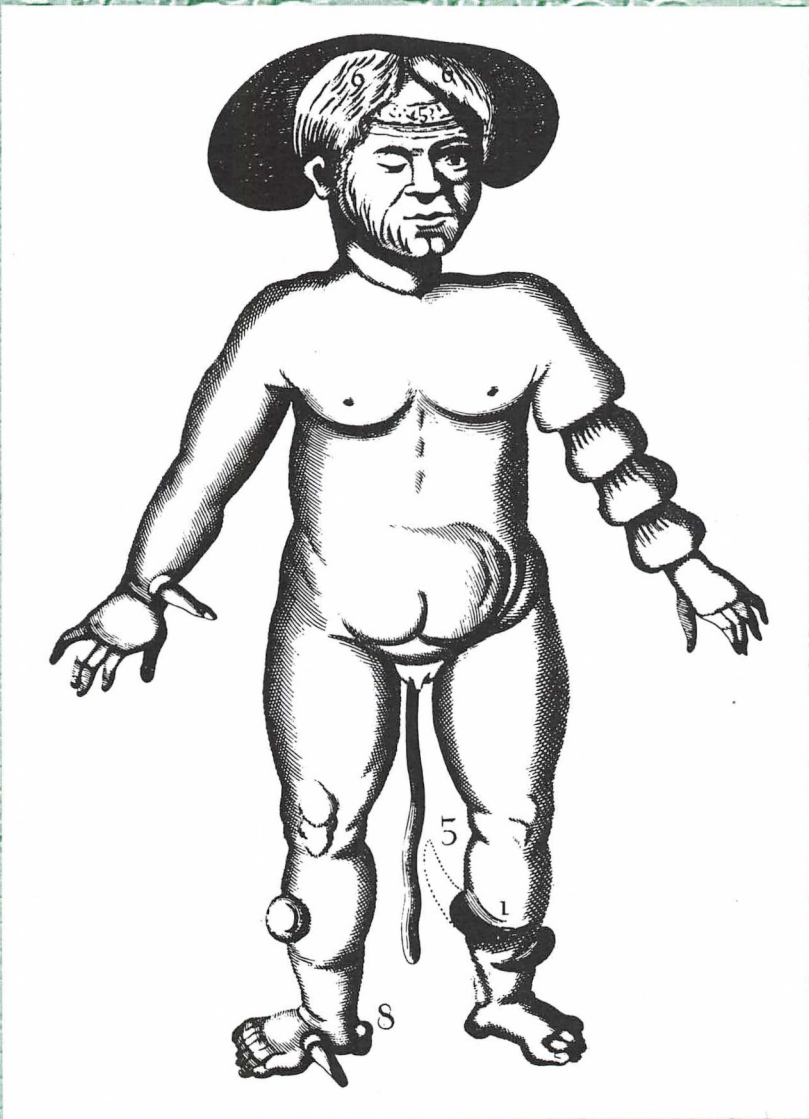
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

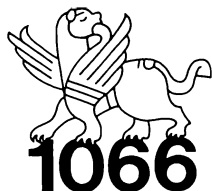

33. årgang nr. 3 2003

November

Tidsskrift for historie

Tidsskrift for historie

Adresse

c/o Institut for Historie
Njalsgade 102, 2300 København S
Giro 4 18 85 51
www.1066.dk

Ansvarshavende redaktør

Birgitte Holten, ph.d., Center for Virksomhedshistorie, Handelshøjskolen i København, 2200 København N
e-mail: holten@hum.ku.dk

Anmeldelsesredaktører

Kasper Elmquist Jørgensen & Trine Lassen
anmeldelsesred@1066.dk

Layout- & billedredaktion

Pelle Larsen & Christian Nicolaisen
layout@1066.dk

Redaktion

Benjamin Asmussen, Christina Ax, Martin Bork, Michael Gelting, Anne Katrine Gjerløff, Pernille I. Hamilton, Birgitte Holten, Kasper Elmquist Jørgensen, Pelle Larsen, Trine Lassen, Trine Madsen, Mark Mau, Gunvor Simonson, Mia Münster-Swendsen, Christian Nicolaisen, Anders Holm Rasmussen

Ekspedition

1066
c/o Institut for Historie
Njalsgade 102
2300 København S
ekspedition@1066.dk

Priser

32. årgang:
Abonnement 4 numre kr. 185,-
Institutionsabonnement kr. 200,-
Udenlandske abonnenter kr. 200,-
Introduktionstilbud for studerende kr. 100,-
Løssalg pr. nummer kr. 50,-
Ældre årg. pr. nummer kr. 25,-

Tryk

Sat med New Caledonia Semi Bold 10,7 pkt.
Kandrup Bogtrykkeri, København
ISSN 0106-0627
Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l. bedes rettet direkte til postvæsenet.
Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig kildeangivelse.

33. årgang nr. 3, november 2003

Trine Madsen

Amnestien i Athen 403 f. Kr.
– Kommentarer til juridiske spidsfindigheder og det evige spørgsmål om religion og politik 3

Helge Kragh

Acta medica og dansk naturfilosofi i 1600-tallet 13

Peter Hallgaard Christensen

Da brobygningspolitikken trådte vande
– Sikkerhedspolitiske metaforer 1945-49 24

Anmeldelser

Anders Bøgh: Sejren i kvindens hånd
(Markus Hedemann) 35

Karen Skovgaard-Petersen: Historiography at the Court of Christian IV (1588-1648). Studies in the Latin Histories of Denmark by Johannes Pontanus and Johannes Meursius
(Sebastian Olden-Jørgensen) 36

Niels Høffding: Revolutionen, Napoleon og kvinderne. Fra hofsamfund til diktatur
(Dan H. Andersen) 38

Jens Rasmussen: En brydningstid – Kirkelige holdninger i guldalderperioden 1800-1850
(Jes Fabricius Møller) 38

Peter Fransen m. fl.: Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920. Bind 1
(Axel Johnesen) 39

Sofie Bak: Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger, offentlighed og forskning
(Torsten Wagner) 42

Jacques Blum og Eva Bøggild: Løgnens veje – om benægtelsen af Holocaust
(Jes Fabricius Møller) 45

Karsten Gabrielsen: „Virksom flyver jeg frem“. Dyreværnsforeningen Svalens historie 1897-1985.
(Nina Kirstine Brandt) 46

Michael Sterll

Sære sager i danske samlinger (III): En anderledes fiskebog
..... bagsiden

Forsideillustration: Ifølge meddelelsen i Philosophical Transactions var det vanskabte barn født i en landsby uden for Haderslev af en ca. 40-årig moder, der i forvejen havde to sunde og velskabte børn. Misfostret, der døde umiddelbart efter fødslen, havde en lang hale og groteske udvækster på hoved, arme og ben, hvis form og farve beskrives i artiklen. Tegningen af det vanskabte barn blev lavet tre dage efter dets død.

1066 henvender sig til alle historisk interesserede. Tidsskriftet indeholder artikler og anmeldelser om dansk og international historie, og stofvalget spænder fra oldtiden til samtidshistoriske begivenheder. 1066 ser det som en særlig opgave at viderebringe resultaterne af kandidatspecialer og ph.d.-afhandlinger. Tidsskriftet udkommer fire gange årligt og udgives med støtte fra Kulturministeriets bevilling til almentkulturelle tidsskrifter.

Amnestien i Athen 403 f. Kr.

Kommentarer til juridiske spidsfindigheder og det evige spørgsmål om religion og politik

Retstalerne fra Athen kræver retfærdighed, guds frygt og hævn. Men udstedelsen af Amnestien i 403 f. Kr. betød, at Athen efter retsopgøret med De Tredive Tyranner begyndte fra et nulpunkt. Efter to statsomvæltninger i 411 f. kr. og i 404/3 f. Kr. var opgøret med oligarkerne forbi, og restitueringen af demokratiet kunne begynde. Men var magtkampen mellem oligarker og demokrater også tilendebragt efter amnestien? Som man hidtil havde kendt den, ja. Amnestiens dekret gav dog alligevel anledning til juridiske manøvrer og verbale kampe i domstolene! Denne artikel sætter fokus på amnestien, og hvordan den taktisk blev anvendt i fire sager ført for domstolene i Athen umiddelbart efter amnestiens indførelse.¹

Af Trine Madsen, ph.d.stipendiat, Institut for Historie, KU.

Komediedigteren Aristofanes gjorde i sin komedie *Skyerne* fra 423 f. Kr. grin med de athenske folkedomstole. En vordende tilhænger af Sokrates kunne ikke tro, at Athen fandtes på det kort, der blev vist ham, for hvor var så alle folkedomstolene?² Manden hentydede til, at ét af Athens berygtede karakteristika var folkedomstolene, og de burde derfor være angivet på kortet. Også hos filosofen Aristoteles var folkedomstolene én af de centrale kræfter i den athenske forfatning. Han beskrev således i *Athenernes Statsforfatning*, at demokratiet i 4. årh. f. Kr. var en forfatning, hvor den suveræne magt udøvedes af folkeforsamlingen, der vedtog dekretter, og af folkedomstolene, der afsagde domme.³ Det lyder umiddelbart som en klar og præcis præsentation af det athenske demokratis forfatning og den kontekst domstolene brugtes i. Men under overfladen bestod det athenske retssystemets lovgivning af en sand jungle af enkeltstående dekretter, injurielove og procestyper, der ofte havde baggrund i indviklede politiske intriger. Det, der gør det spændende for os i dag, er at vi gennem de hundredvis af retstaler, der er overleveret til os, kan følge med på sidenlinien. De retstaler, der omhandler amne-

stien i 403 f. Kr., er glimrende eksempler på taleskrivernes kunster, det politiske spil og udnyttelsen af retssystemets procesjungle.

Amnestien

De fleste kender til Den peloponnesiske Krig 431-404 f. Kr. mellem det oligarkiske Sparta og det demokratiske Athen. Athen tabte, og demokratiet blev væltet i en kort periode, men blev genindført allerede i 403 f. Kr. Det er denne korte periode fra krigens afslutning til og med omstændighederne omkring demokratiets genindførelse, der danner ramme om amnestien. En periode ikke mange kender til udover antikspecialister. Men ikke desto mindre en spændende og tragisk periode, der er fyldt med politiske kampe og intriger.

Efter krigens afslutning fulgte et 8 måneders rædselsregime i Athen under oligarkerne, der siden blev benævnt De tredive Tyranner.⁴ Tyrannerne blev styrtet efter en periode, hvor ikke mindre end 1500 af borgerstanden blev slået ihjel og byen blev holdt under De Tredives åg af fængslets ledere, Ellevemændene, og deres 300 folk.⁵ De Tredive indsatte også De Ti guvernører af havnebyen Piraeus. Men det lykkedes de

demokrater, der var flygtet eller blevet forvist, at indtage og organisere deres modstand fra Piraeus i begyndelsen af 403 f. Kr. I slaget ved Mounichia vandt de over tyrannerens styrker. De borgere, der stadig levede i Athen, valgte efterfølgende at afsætte De Tredive og indsætte et nyt oligarki bestående af ti, der fik til opgave at forhandle fred mellem Piraeus og Athen. De Ti i Athen fortsatte imidlertid borgerkrigen mod demokraterne og søgte hjælp fra Sparta. Det nåede de dog ikke at få, før der kom forhandlinger.⁶ Den spartanske konge, Pausanias, tog til Athen med en styrke og gennemtvang en forsoning under forhandling mellem alle parter. Forsoningsaftalerne blev gennemført, da Eukleides var arkont i 403/2 f. Kr. og indeholdt en våbenstilstand, retten for eksilddemokraterne til at vende tilbage til deres ejendomme, retten for oligarkerne til at oprette et selvstyre i Eleusis, samt en amnesti.⁷ Således blev demokratiet genindført i Athen, og amnestien skulle sikre, at restitueringen af demokratiet havde en chance for at foregå fredeligt.⁸

Ifølge to vigtige kilder blev amnestiens ed gentaget efter Eleusis' fald i 401 f. Kr.⁹ Den oligarkiske satellitby blev nemlig dette år erobret af Athen, der slog alle oligarkiske generaler ihjel. Hvor mange af de stærke oligarkiske kræfter der overlevede Eleusis' fald vides ikke,¹⁰ men efter genbekræftelsen af amnestiens ed var der fred og ikke flere blodsudgydelser. Forsoningen og amnestien blev siden hen citeret af antikke forfattere som en fornuftsmodel og idealet for oplyst politisk handlemåde.¹¹

Eden

”Og idet de var under ed om ikke at huske fortidens fortræd, lever de idag stadig sammen som borgere og hele folket står ved ederne.”¹² Dette citat er fra Xenofons *Hellenika*, der er en af hovedkilderne til amnestien i Athen i 403/1 f. Kr. Det er vigtigt at lægge mærke til de ord, han bruger til at betegne amnestien. Selve ordet amnesti blev nemlig ikke anvendt i de samtidige kilder, der beskriver hændelsesforløbet.

Først langt senere hos Plutarch og i latinske kilder anvendes ordet *amnestia*.¹³ Amnestien var i stedet udformet som en ed om ikke at huske.¹⁴ Ordene ”ikke” og ”at huske” er præcis hvad ordet amnesti betyder.

Men hvad betød amnestien i praksis?

Amnestien var altså udformet som en ed. Forsoningstraktatens bestemmelser, inklusive amnestien, blev efter indgåelsen efterfulgt af eder svoret af folket, de daværende og senere rådsmedlemmer samt dommerne.¹⁵ Alle var omfattet af amnestien undtagen oligarkiets ledere og embedsmænd, dvs. De tredive Tyranner, Ellevemændene og De Ti i Piraeus, der var tvunget til at aflægge rapport over deres embedsførelse og tage eventuelle konsekvenser heraf, hvis de skulle omfattes af amnestien.¹⁶ Kort tid efter 403 f. Kr. blev amnestien bragt direkte ind i lovgivningen, da den blev opfulgt af et situationsbestemt dekret. Blev man på trods af amnestien anklaget, fik man ifølge dette dekret ret til en indsigelse.¹⁷ Udover dette dekret blev traktaten eller amnestien aldrig officielt inkorporeret i loven og afhang derfor af ederne. Det var normal praksis, at en lov blev efterfulgt af en ed og vi ved at ederne var nedskrevne.¹⁸ Desværre har vi det ikke overleveret.

For at finde ud af hvem amnestien præcis omfattede og hvilke procestyper den gjaldt for, må vi bl.a. se på de retstaler, der havde med amnestien at gøre. Det kan dog med sikkerhed siges, at alle politiske hændelser før 403 f. Kr. blev ugyldige i retslige sammenhænge. Det var nødvendigt, hvis man skulle undgå, at det halve Athen rykkede ind i folkedomstolene, eller at bystaten blev affolket for de, der på en eller anden måde havde haft den mindste andel i forbrydelser, der var sket under De Tredive. Man kunne derfor ikke blive domsført og dømt for ting, man havde gjort før amnestiens indførelse. Hvis man derfor ønskede at fælde en mand for forbrydelser bedrevet før 403 f. Kr., måtte man enten anklage ham for noget andet, en ny forbrydelse, eller med henvisning til tidligere tider

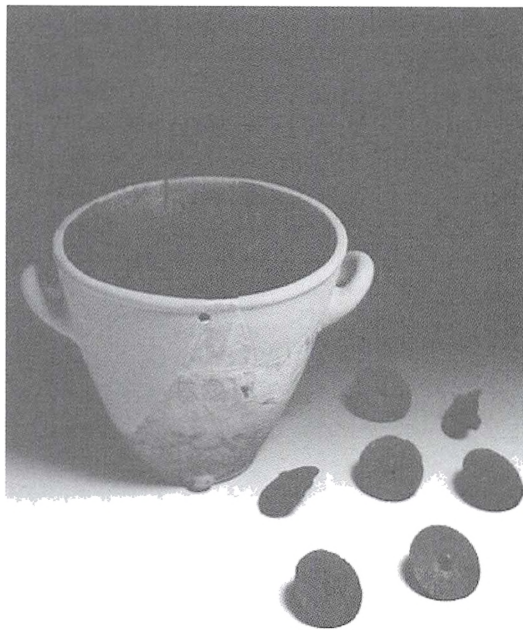

Illustration fra Agora Museets hjemmeside på www.culture.gr, der viser stemmehjul fra det 4. århundrede f. Kr. og en klepsydra fra 5. århundrede f. Kr. Begge ting blev anvendt ved de athenske folke-domstole. Stemmehjulene anvendte dommerne, når de gav deres stemmer. De havde hver ét par, hvoraf det ene hjul havde en hul aksel, det andet en massiv. På den måde kunne man se forskel på "skyldig" eller "ikke skyldig" og samtidig ikke se, hvem der stemte hvad, da pege- og tommelfinger dækkede akselenderne på hjulene. Man skulle så lægge hjulene i hver deres urne, en urne med de stemmeangivende hjul og en urne med de bortfaldne hjul. Klepsydraen var et såkaldt vandur, der bestemte hvor lang tid talerne havde til at fremføre deres taler.

forsøge at bevise, at han stadig bedrev de samme forbrydelser.

Amnesti, retfærdighed og retorik

"...[Så] vil I [dommerne] få hævn jeres venner, og endelig vil I i alle menneskers øjne have afsagt en retfærdig og gudfrygtig kendelse."¹⁹ Dette er et eksempel på en afsluttende bøn fra taleren til dommerne taget fra en af amnestiens sager. Det er samtidig et smukt eksempel på direkte brug af de tre hovedbegreber – retfærdighed, hævn og gudsfrygt – som de professionelle taleskrivere i Athen i det 4. årh. f. Kr. brugte til

at opbygge deres argumentation og gengivelse af sagsfakta med. I domstolene læste man også op fra lovene. Men det er ikke loven, taleskriverne bruger deres retoriske krudt på i deres afsluttende bemærkninger overfor dommerne; det er deres opfattelse af retfærdigheden, og i løbet af talen er det spørgsmålet om retfærdighed og amnestien. Retoriske argumentationsteknikker, der var helt gyldige. En dygtig taleskriver kunne imidlertid også bruge andre kneb. Han kunne f. eks. udnytte processtypen.

Amnestien bestod af en enkeltstående aftale og ed efterfulgt af et enkeltstående dekret. Samtidig bestod retssystemet af mangfoldige processtyper, afhængig af de enkelte typer forbrydelser samt af forbryderens sociale stand. Men situationen, et dekret var udformet på baggrund af, ændrede sig. På den måde havde både anklager og forsvarer mange muligheder for at kombinere lovgivning og procesform og udnytte det på en måde, vi i dag vil kalde uhensigtsmæssig og uretfærdig.

Et af Platons anklagepunkter overfor det athenske demokrati i Sokrates' Forsvarstale var demagogerne, folkeforførerne.²⁰ Ifølge Platon forfordelte systemet dem, der havde retoriske evner, såvel i folkeforsamlingen som i folke-domstolene. I dag har vi regler angående argumentationen i en retssal: Det gyldige argument.²¹ Ugyldige argumenter er de overflødige, de selvmodsigende eller de, der ikke har hjemmel i de anerkendte retskilder. Derfor eksisterer der i dag et retsligt sprogbrug, der danner udgangspunkt for lovens fortolkning.

I de klassiske retstaler vrimlede det med overflødige, selvmodsigende og fingerede argumenter, der omhandlede andre sager end den, der var for domstolen. Det gælder også for taler, der omhandlede amnestien. De burde kun dreje sig om spørgsmål angående amnestien; hvorvidt en anklaget og hans sag var omfattet af amnestien eller ej. Det, der gør sagerne interessante, er netop det spind af overflødig argumentation og forkvælede processtyper, man skal gennemtrænge, før sagens kerne fremstår klart.

Formålet med amnestien var, som sagt, at lægge en politisk dæmper, så restitueringen af demokratiet kunne lykkes. At man ad omveje i retfærdighedens navn, trods amnestien, alligevel forsøgte at hævne myrdede slægtninge eller at få ram på sine politiske fjender, har vi levende eksempler på i retstalerne.

Agoratos og Kallimachos

Sagerne mod Agoratos og Kallimachos, henholdsvis Lysias' 13. tale og Isokrates' 18. tale, er to glimrende eksempler på juridiske manøvrer i forbindelse med amnestien.

Agoratos, der var stikker under De Tredive og enten var fremmed eller slave, blev i 399 f. Kr. anklaget for et drab begået under De Tredives regime.²² En af bestemmelserne i forsoningsaftalen fastslog, at mord begået ved egen hånd skulle dømmes efter gældende lov.²³ Der er enighed om, at denne bestemmelse var en direkte undtagelse fra amnestien.²⁴ Agoratos var imidlertid beskyttet af amnestien, da han ikke havde begået mordet egenhændigt, men havde stukket den myrdede. Agoratos' anklager valgte derfor at bruge en arrestationsproces. Sagen repræsenterer et vidtgående forsøg på at omgå amnestien, fordi Agoratos ikke – som det krævedes i en sådan proces – kunne siges at være blevet grebet på fersk gerning i et drab, der var sket fem år tidligere. Processen blev også benyttet i sager, hvor senere undersøgelser af en sag kunne lede frem til, hvem den åbenlyse forbryder var.²⁵ Men heller ikke dette var tilfældet i Agoratos' sag, da man hele tiden har vidst, at han var stikkeren. Sagen er faktisk et eksempel på, at man ventede med anklagen til hele fire år efter amnestien. Man har i dette tilfælde ikke ventet på, at Agoratos skulle begå andre forbrydelser. Til gengæld har man ventet på en anden ting; Agoratos' ven Menestratos blev samme år anklaget og dømt på nøjagtig samme grundlag.²⁶ Vi har altså her at gøre med en vigtig præcedens.

Selvom Agoratos var beskyttet af amnestien, må hans anklager have forventet, at han kunne domfældes: "I skal nu høre hele

sagen fra en ende af; så I allerførst kan få indsigt i, hvordan demokratiet blev omstyret, og hvem der gjorde det, og dernæst, hvordan det var Agoratos' skyld, at disse mænd døde; og endelig, hvad de pålagde deres slægtninge, dengang de skulle dø. For når I er blevet grundigt belært om sagens sammenhæng, vil I nok være mere tilbøjelige til med god samvittighed at fælde dom over Agoratos."²⁷ Dette citat afslører anklagerens taktik, hvorledes han vil påvirke dommerne ved at genopfriske deres hukommelse og ved at understrege slægtningenes traditionelle ret til hævn og retfærdighed.²⁸ I sidste linie er det tydeligt, at anklageren er klar over, at amnestiens ed beskytter Agoratos, men anklageren giver samtidig dommerne et moralsk grundlag for at dømme imod loven. I dette tilfælde blev amnestien overholdt, da vi ved, at Agoratos blev frifundet. Men en af de interessante ting ved sagen er eksponeringen af de traditionelle retsidealer, som anklageren i virkeligheden, udenom juraen, forsøger at bygge sin sag på.

Et andet eksempel på en juridisk manøvre i forbindelse med amnestien er indsigelsen mod borgeren Kallimachos fra perioden 402-399 f. Kr.²⁹ Sagen er en anklage for at have brudt amnestien. Kallimachos var oprindeligt anklager i en sag, der drejede sig om tab af en sum penge tilbage i 403 f. Kr., som Kallimachos krævede erstatning for af taleren. Men taleren, der desværre er ukendt, benyttede sig af sin ret til at begære en indsigelse i sagen, en såkaldt *paragrafe*.³⁰ Han havde nemlig som tidligere nævnt ret til dette, hvis han mente, der var tale om et brud på amnestien. Problemet for taleren var, at en simpel pengesag ikke var dækket af amnestien, der omfattede politiske forbrydelser, hvorfor Kallimachos tidligere havde vundet lignende mindre sagsanlæg mod andre involverede. Det, der gør talen interessant er, at det dygtigt lykkedes taleren at blæse sagen op til et stort politisk spørgsmål om amnestien. Der er på den anden side ingen tvivl om, at Kallimachos var en person, der som en igle udnyttede systemet til at presse penge af folk. Og

Marmorstele med relief og indskrift. Relieffet forestiller gudinden Demokratia, der kroner manden Demos. Manden symboliserer det samlede athenske folk. Indskriften under relieffet er tyranniloven vedtaget i 337/6, der ganske vist er en del senere i forhold til amnestien men både loven og relieffet illustrerer, hvor alvorligt man tog demokratiet og freden, der blev skabt efter 401 f.Kr. Fra tyranniloven: "Hvis nogen med henblik på tyranni gør opstand mod folket eller medvirker til tyranniets indførelse eller omstyrter athenernes folk eller folkestyret i Athen – den som dræber en sådan person, skal ikke straffes." (Hansen: Demokratiet i Athen, 1993, s. 61). Stelen blev fundet under udgravningen af Athens Agora, hvor folkedomstolene formentlig lå. Forskellen mellem f. eks. det danske retssystem i dag og de antikke athenske folkedomstole var manglen på professionalisme. Der var ingen professionel dommer, kun lodtrukne nævninge. Hvert år udtog man ved lodtrækning 6000 borgere over 30 år, der derefter aflagde dommereden, og af hvem man tog de såkaldte nomotheter til de lovgivende kollegier og nævninge til folkedomstolene. De edsvorne kunne hver dag stille op til lodtrækning for én dag ved enten folkedomstolene eller et lovgivningskollegium. Embedsmændene, der forberedte sagerne, var ligeledes lodtrukne for et år ad gangen.

når man læser talen, kan man ikke andet end håbe på, at dommerne har givet taleren medhold i indsigelsen.

”... mange lægger mærke til denne sag, ikke idet de er interesserede i vores affærer, men idet de tror at amnestien er til døms.”³¹ “Så er det ikke rigtigt at frygte, at hvis ederne bliver brudt ender vi igen tilbage i den situation, der tvang os til at indgå amnestien?”³² Dette er et godt eksempel på, at taleren blæser en simpel sag op til et principielt spørgsmål om amnestien. Og taleren lægger endvidere i de sidste linier vægt på de *politiske* konsekvenser, det kan give, hvis amnestien ikke bliver holdt i hævd; dvs. de politiske spændinger mellem demokrater og oligarker ville kunne blusse op igen og føre til nye blodsudgydelser som i 401 f. Kr.³³

Nikomachos og Andokides

Indførelsen af amnestien var en nødvendighed, for at både demokraterne og oligarkerne kunne eksistere i et fredeligt Athen, der netop havde gennemlevet ikke bare en krig, men hele to statsomvæltninger styret af oligarker.³⁴ Men ser man på ordvalget i de taler, der omhandler amnestien, kan man konkludere, at en form for spænding mellem to politiske overbevisninger stadig var present i Athen. Trods amnestiens indførelse og formål og trods oligarkernes nedslagtning i 401 f. Kr.³⁵ Både i forbindelse med Kallimachos, men i særdeleshed i de næste to sager, sagerne mod Andokides og Nikomachos. Desuden har der i Athen stadig været oligarker, tidligere medlemmer af de tretusind og De Ti, selv om man ikke ved hvor mange der valgte at bosætte sig i Athen kontra Eleusis efter forsoningen.³⁶

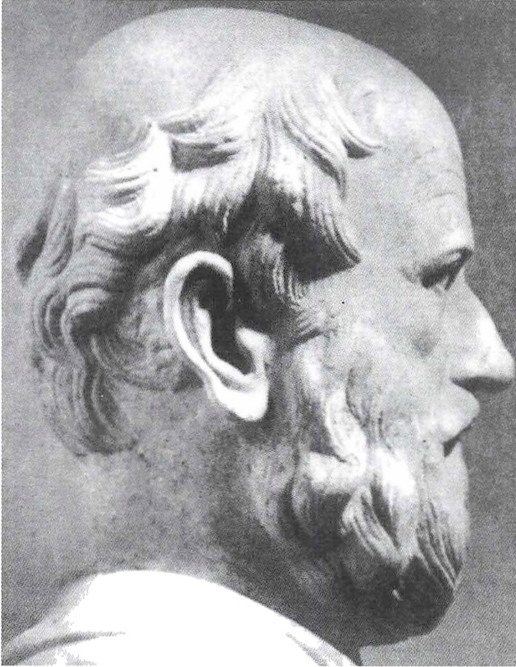
Når man beskæftiger sig med de to politiske fløje i Athen, er det relevant at inddrage en anden central indikator for det politisk betændte miljø i disse år, nemlig lovkodifikationen, der påbegyndtes efter den første oligarkiske revolution i 411 f. Kr.³⁷ Dette oligarki, der var kortvarigt og knap så blodigt som De Tredives, havde sat spørgsmålstegn ved, hvorvidt de gamle love var oligarkiske eller demokratiske, i og med

at begge parter krævede deres ret i henhold til disse. Derudover var der talrige love, vedtaget af folkeforsamlingen, der var gældende, men aldrig var blevet kodificeret.³⁸ Lovkodifikationen blev afbrudt i De Tredives periode, men genoptaget derefter og afsluttet i 399 f. Kr.

De to sager mod Andokides og Nikomachos er begge fra 399 f. Kr., og udover de politiske magtkampe viser de os et andet interessant aspekt ved amnestien og atheniske processer generelt; nemlig sammenblandingen af politiske og religiøse sager.³⁹

Andokides-sagen er et eksempel på et forsvar for at høre under amnestien. Andokides, der tidligere i 415 f. Kr. blev idømt *atimi*, dvs. rettighedstab, i forbindelse med en sag om helligbrøde og var draget i landflygtighed, vendte tilbage til Athen efter amnestiens indførelse. Han havde tilhørt periferien af den kreds, der gennemførte det oligarkiske kup i 411 f. Kr. Fire år efter Andokides' tilbagekomst til Athen besluttede hans politiske modstandere at genoptage den oprindelige sag, tilføjet nye anklager. Men deres anklager mod Andokides holdt ikke, og han gik fri, formentlig fordi han siden sin tilbagekomst i Athen havde været en nyttig og aktiv borger.⁴⁰ Sagen er til gengæld et godt eksempel på, at kunne man udnytte loven og kombinere sin sag med religiøse spørgsmål for at fælde politiske modstandere, så gjorde man det.

I lovkodifikatoren og statslaven Nikomachos' sag forholdt det sig lidt anderledes. Han blev anklaget for embedsmisbrug i forbindelse med kodifikationen af Athens love.⁴¹ Man kunne pga. amnestien kun anklage ham i forbindelse med den anden kodifikationsperiode. Men i modsætning til Andokides, der var i eksil under De Tredives, har man flittigt kunnet benyttet sig af at henvise til Nikomachos' foragtelige bedrifter i den første kodifikationsperiode og under De Tredives, nøjagtig som i Agoratos-sagen. Et kneb, taleskrivere i hele århundredet kontinuerligt benytter sig af for at vække dommernes følelser for sagen og afsky for modstanderen; et kneb, der var gan-

Buste af logografen Lysias. Romersk kopi af græsk original. Illustrationen er taget fra omslaget til Hansen 1996. Enhver sag skulle rejses og føres af den menige borger, dvs. skadelidte selv, eller i mordsager af én af ofrets slægtninge. Dette gjaldt for alle private søgsmål. Den almindelige påtaleret var kun begrænset til offentlige sager vedrørende overgreb på samfundet som helhed. Den enkelte borger førte så sagen på samfundets vegne. Som almindelig borger havde man som oftest ikke den nødvendige kunnen til at stykke en fornuftigt tale sammen. Man henvendte sig derfor til en logograf, en professionel taleskriver, der satte sig ind i sagen og skrev en tale som den enkelte så lærte udenad og fremførte for nævningene. Når man læser en tale i dag og undres over selvmodsigelser og følelsesladede henvisninger skal man huske på, at nævningene kun hørte talen den ene gang før de stemte! I de almindelige private sager var folkedomstolen bemandet med 201 nævninge, og med 401 i større sager. I de offentlige sager som Sokrates' dømte 501 nævninge og i de store politiske processer 1001 eller 1501 nævninge.

ske gangbart og hørte ind under taleskrivernes argumentationsteknikker *ethos* og *pathos*.⁴² Også benævnelsen af amnestien blev længe derefter et kneb på lige fod med disse.⁴³ Det vigtigste i forbindelse med Nikomachos er for det første, at man mente, at sagen var ekstra stærk mod ham, da han

havde misbrugt sit embede, mens han kodificerede sakrallovgivningen. For det andet kan man muligvis læse ud fra talen, at sagen var et forsøg på fra oligarkiske kræfters side at stække kodifikationskollegiet, der var blevet til udelukkende på et demokratisk grundlag: "Vi vil ikke bøje os for deres krav, og vi opfordrer jer til det samme. I må ikke kun vise jeres had til forbryderne før dommen. I skal med jeres dom straffe dem, der vil forplumre jeres lovgivning. For således vil hele forfatningen blive forvaltet i overensstemmelse med loven."⁴⁴ Taleren hentyder først og fremmest til dem, der kræver Nikomachos frifundet.⁴⁵ Og dem som han adresserer, er naturligvis dommerne. Men det interessante er imidlertid, hvem "vi" er. Det er klart, at taleren mener ham selv og hans parti, der kræver, at Nikomachos skal dømmes til døden.⁴⁶ Men det interessante er, at alle andre steder i talen omtaler taleren kun sig selv. Her i de fem afsluttende paragraffer af talen er det, som om to partier sættes op overfor hinanden. Nikomachos' parti og talerens. Derudover henvender taleren sig til dommerne og bruger ordene "jeres lovgivning". Måske kunne han ligesåvel have sagt den demokratiske lovgivning. Ikke alene sætter taleren sig og sine i modsætning til Nikomachos' fæller men også i forhold til lovgivningen, der gennem lovgivningskollegiet blev kodificeret på demokraternes grundlag. Sætningen kunne derfor have lydt: "Vi, oligarkerne, vil ikke bøje os for den anklagede og hans kumpaners krav, og vi opfordrer jer, demokraterne, til det samme."

Den tidligere politiske magtkamp mellem de to politiske fronter, hvis opgør amnestien standsede, udnyttedes altså stadig verbalt. Det brugte Andokides i særdeleshed i sit forsvar, hvor han som Lysias anvendte de vigtige retsbegreber, retfærd og hævn i slutningen af sin tale.⁴⁷ Andokides beder dommerne tænke over, at de som parter i amnestien har tilgivet selv De Tredive for deres forbrydelser, hvorefter han sammenligner med sit eget ringe jeg. Men derudover bruger han en anden smart fin-

te: "Hvis I virkelig finder mig skyldig, vil I se, at der vil være mange andre der med større grund end jeg burde føres til doms."⁴⁸ "For både mange fjender og informanter vil dukke op og trække enhver af dem i retten."⁴⁹ Andokides afslutter således sin bevisførelse ved at understrege farligheden af konsekvenserne, hvis han dømmes skyldig. Han betragter sin sag som en sag, der vil skabe præcedens, og mener, det handler om tillid. De, der er vendt tilbage under beskyttelse af amnestien, tør leve i Athen fordi de stoler på retssystemet, fordi de har lagt deres liv i dommernes hænder. Hvis dommerne svigter den tillid ved at dømme Andokides, risikerer Athen endnu engang store stridigheder. Andokides udnytter, at amnestien netop var en sikkerhed mod dette. Andokides gør således sig selv synonym med amnestien.

En tredje sag, udover Nikomachos og Andokides, som er interessant at nævne i forbindelse med sagers sammenblanding af religion og politik i Athen er naturligvis Sokrates' domfældelse fra samme år. I den sammenhæng er der et interessant synspunkt at finde i nyere forskning.⁵⁰ Robert Parker mener, at Sokrates' anklage for helligbrøde, *asebi*, havde både vigtige politiske og religiøse motiver og fastslår, at der må findes en gylden middelvej mellem de to hidtil herskende politiske tolkninger af sagen. Nemlig at Sokrates blev dømt, fordi han var sofist, og/eller fordi han havde undervist unge, der senere gik hen og blev hovedmænd bag de oligarkiske statsomvæltninger. Der er enighed om, at de få asebisager man kender til, var alle undtagen én af politisk karakter.⁵¹ Tros- og ytringsfrihed var to af de vigtigste holdepunkter og karakteristika ved det athenske demokrati. Man kunne mene, hvad man ville om guderne og den demokratiske forfatning, bare man ikke krænkede dem direkte. Forskningen har derfor fremhævet, at Sokrates brugte sit liv på at udbrede sin kritik blandt de unge rige athenere, en klasse, der altid havde foretrukket oligarki frem for demokrati.⁵² Parker er heller ikke uenig i, at en anklage

for asebi i Athen altid havde politiske baggrunde. Men Sokrates' undervisning stod i modsætning til den traditionelle religion, hvilket har givet hans politiske modstandere et udgangspunkt for anklagen. Anklagens politiske og religiøse aspekter hænger således uløseligt sammen for Parker, der også bruger Andokides' sag som eksempel: Athenerne var parate til at mistænke folk, der beviseligt havde begået asebi, også for politiske motiver. Parker konkluderer således, at benævnelse af religiøse lovovertrædelser blev en accepteret måde at overbevise dommerne på.

Amnestien *in mente*

Hvad var det så taleskriverne udnyttede i forbindelse med amnestien? Man kan sige at retfærdigheden, såvel som amnestien, blev udnyttet af dygtige retorikere i politiske retssager, ligesom de udnyttede sprængfarligheden af kombinationen af politik og religion. I det perspektiv var lovgivningen omkring amnestien blot endnu et 'offer', der blev udnyttet, fordi den var yderst present på det givne tidspunkt for sagerne. Måske kan man sige, at amnestien blev afprøvet som retorisk virkemiddel på dette tidspunkt. Hvilket for os gør amnestiens sager til et rigtigt godt og spændende eksempel på oldgræsk retorik.

I forbindelse med talernes taktiske argumentationsformer er dette en vigtig pointe. Dommerne havde amnestien *in mente*, når de skulle dømme; de kunne ikke andet. Men et andet spørgsmål er, hvorvidt de ville dømme efter den. Det ville de, og det gjorde de. Også selv om talerne næsten umuliggjorde dette. Talerne er samtidig et bevis på, at de traditionelle tanker bag domstolene om retfærd, gudsfrygt og hævn også blev holdt i hævd og udnyttet, så de fremstod som et modsætningsforhold til demokratiets amnesti. Sager vedrørende amnestien blev således brugt som en anledning til at gøre opmærksom på farligheden af den politiske magtkamp mellem oligarker og demokrater.

¹ Denne artikel er udarbejdet på baggrund af specialet: T. Madsen: *Amnestien i 403 f. Kr. – en undersøgelse af relevante retstaler*. Københavns Universitet 2001. Hvor intet andet er angivet, har jeg anvendt tekst og oversættelse fra *Loeb Classical Library*. Til oversættelse af relevante oldgræske gloser og vendinger har jeg anvendt Liddell & Scott: *An intermediate Greek-English Lexicon*. Oxford 1995 (1889).

² *Ar. Nub.*, 206-208.

³ *Arist. Ath. Pol.*, 41.2.

⁴ *Xen. Hel.* II.3-4; *Arist. Ath. Pol.*, 34-38; *Diod. XIV*, 3-6, 32-33. P. Krentz: *The Thirty at Athens*. Cornell University Press 1982. J.K. Davies: *Democracy and Classical Greece*. Harvester Press Sussex 1978, s. 129-146. C. Hignett: *A History of the Athenian constitution*. Oxford 1952, app. XIII, XIV.

⁵ T.C. Loening: *The Reconciliation Agreement of 403/402 BC in Athens*. Stuttgart 1987, s. 41-46, s. 84 n. 70. M.H. Hansen: *The Athenian Democracy in the age of Demosthenes*. Bristol Classical 1991(a), s. 42.

⁶ Der hersker uenighed blandt forskere om, hvorvidt De Ti i byen var de samme i hele perioden, eftersom Aristoteles gengiver, at der blev valgt ti nye, der var mere velvillige overfor forhandlinger. Loening 1987, s. 44-46.

⁷ Det er de ting, kilderne er enige om, var en del af forsoningen. For en detaljeret gennemgang samt dateringsspørgsmål se Loening 1987, s. 21-28. Om Eleusis som uafhængig og selvstyrende satellitby se Aristoteles' beskrivelse i *Ath. Pol.* 39.1f.

⁸ Kilder til amnestiens indførelse: *Xen Hel.* II.4.38-43; *Arist. Ath. Pol.* 39.1-6, 40.1-3; *Diod. XIV*, 33.5-6; *Nepos III*, *Justin V.10*, *Orosius II.17.13-16*; *Iso.* 18.2-3, 20; *And.* I.90; *Lys.* XIII.80, 88; *Aeschin.* II.176, III.187,208; *Cass. Dio XLIV.26*. Derudover findes der fragmenter af optegnelser over restaureringen af demokratiet. Loening 1987, s. 19-20. M. Ostwald: *From popular sovereignty to the sovereignty of law: Law, society and politics in fifth-century Athens*. University of California Press 1986, s. 500-509.

⁹ *Xen. Hel.* II.4.43; *Diod. XIV.33.6*. Loening 1987, s. 26-28. Det er blevet diskuteret, hvorvidt der var tale om to amnestier, om amnestien først blev indført i 401 f. Kr. eller om der var tale om en genbekræftelse pga. Eleusis' fald.

¹⁰ Loening 1987, s. 54. Men Loening foreslår til gengæld, hvor mange oligarker der havde taget imod tilbudet om at aflægge rapport og blive i

Athen. Han mener der er tale de fleste af de ti og ret mange af de 3000 borgere, der stadig levede i Athen. Dem, vi med sikkerhed kan identificere, er omtalt hos Loening 1987, s. 43-46, s. 101-117.

¹¹ Loening 1987, s. 20, s. 99-100. Kun Aristoteles (40.2) rapporterer om en enkelt overtrædelse af amnestien, som der blev slået hårdt ned på.

¹² *Xen. Hel.* II.4.43. Egen dansk oversættelse. Citatet er fra gentagelsen af amnestien efter Eleusis' fald.

¹³ T. Thalheim: *Amnestia. RE*. Stuttgart 1894.

¹⁴ Ordene, der også anvendes i lignende former i andre kilder, er *me mnesikakesein*. Hos Aristoteles (*Ath. Pol.* 38.6) lyder det *medena mnesikakein*. Om forsoningstraktatens terminologier se Loening 1987, s. 20-21.

¹⁵ *And.* I.90-91.

¹⁶ *Xen. Hel.* II.4.38-39; *Arist. Ath. Pol.* 39.1-6; *Diod. XIV*. 33.5-6. I Lysias' taler nævnes tre undtagelser: Hvis anklager og forsvarer havde tilhørt same parti, hvis ingen af dem havde tilhørt et parti, eller hvis den anklagede ikke var borger. Men vi har mindst lige så mange tilfælde i talerne hvor disse undtagelser ikke er brugt. Loening 1987, s. 100-101.

¹⁷ *Iso.* 18.2-3. S. Isager & M.H. Hansen: *Aspects of Athenian Society in the fourth century B.C.*. Odense University Press 1975, s. 123-131.

¹⁸ *Iso.* 18.20.

¹⁹ *Lys.* XIII.97. Dansk oversættelse fra M.H. Hansen: *Lysias' Taler*. Museum Tusulanum Forlag 1996. De ord Lysias bruger er *timoreo*, der betyder "jeg hævner", ordret "jeg yder hjælp til den der er blevet uretfærdiggjort", *dikaia*, der betyder "retfærdighed", *hosia*, der betyder "hellig" eller "guddommelig lov eller sædvane."

²⁰ *Pla. Apo.*, 32A f.

²¹ S. Jørgensen: *Retfærdighed og ret*, vol. II. Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1991, s. 56-57.

²² *Lys.* XIII. Dette er en af de sager, hvor man oplagt kunne have brugt imod Agoratos, at han ikke var borger. Men det gjorde man ikke.

²³ Ved egen hånd: *Autocheiria*. *Arist. Ath. Pol.* 39.5-6.

²⁴ Loening 1987, s. 39-40.

²⁵ Se Loening 1987, s. 73-81, for en detaljeret diskussion af procesformen i forhold til mordsager.

²⁶ *Xen, Hel.* 1.7.1-35. Om felherreprocesserne i Athen under Den peloponnesiske Krig se Hansen 1991(a), s. 6, 41.

²⁷ Lys. XIII.4.

²⁸ Se også XIII.97, der er citeret tidligere.

²⁹ Iso. 18.

³⁰ F. Blass: *Die attische Beredsamkeit*, vol. II. Leipzig 1892, s. 213. Loening 1987, s. 123-128.

³¹ Iso. 18.42. Egen dansk oversættelse.

³² Iso. 18.43-44. Egen dansk oversættelse.

³³ Der er tvivl om dateringen af denne sag (Blass 1892, vol. II, s. 214 og Loening 1987, s. 124), men denne linie kan bruges til at tale for, at sagen fandt sted efter Eleusis.

³⁴ Mit udgangspunkt for diskussionen af amnestiens sager dækker naturligvis ikke alle omstændigheder, man kan belyse i forbindelse med anden lovgivning, forsoningens bestemmelser og amnestien. Andre temaer er efter Loening 1987 bl.a. blevet diskuteret af S.C. Todd: *The shape of athenian law*. Oxford 1993 (ejendom og konfiskationer under De Tredivte), E. Carawan: *Rhetoric and the law of Draco*. Oxford 1998 (mordlovgivning) og Bruit Zaidman & Schmitt Pantel: *Religion in the ancient greek city*. Cambridge, 1992 (religion). Loening (s. 59-97) gennemgår i detaljer de enkelte dele af forsoningen og deres anvendelse.

³⁵ Et velkendt eksempel på, at man tidligere har ment, at oligarkerne næsten ingen betydning fik efter restaureringen af demokratiet i 403 f. Kr., er Knud Hannestads indledning i *De 30 Tyranner*, København 1950, hvori han fastslår ”at den konservative opposition [i Athen i 4. århundrede] har ført en meget tilbagetrukket tilværelse i den aktive politik.” (s. 9). Om Knud Hannestad i den historiografiske tradition, se Christiansens artikel i R. Thomsen (ed.): *Det athenske demokrati i samtidens og eftertidens syn*. Sfinx 1986, s. 317-318.

³⁶ Se note 10. Om bosætning, registrering og ejen-

domme se Loening 1987, 36-39, 57-69, 88-97.

³⁷ For en grundig gennemgang af den første lovkodifikationsperiode henvises til Ostwald 1986, s. 414-420. Specifikt om den anden lovkodifikationsperiode se Hignett 1952, s. 285-298, app. I. Om den første oligarkiske revolution se Hignett 1952, app. XII.

³⁸ Hansen 1996, s. 136; Hansen 1991(a), s. 162-165.

³⁹ And. I; Lys. 30.

⁴⁰ D. MacDowell: *Andocides – On the mysteriums*. Oxford 1962. Loening 1987, s. 140-145.

⁴¹ Ostwald 1986, s. 414-420. Hignett 1952, s. 285-298, app. I. Loening 1987, s. 137-140.

⁴² Inddelinger af logografernes argumentationsteknik kan bl.a. ses hos Arist. *Ret*. Detaljeret om retorik og talekunst: Blass 1892, vol. I, s. 1-46. Dette værk er ganske vist af ældre dato men er stadig den mest omfangsrige samling af attiske retstaler.

⁴³ Se f. eks. Lys. 10; Dem. 20; Dem. 40; Dem. 59; og Iso. 16.

⁴⁴ Lys. 30.35. Dansk oversættelse fra Hansen 1996. Oldgræsk udgave af citatet se *Loebs* udgave.

⁴⁵ Lys. 30.31f.

⁴⁶ Om straffen, taleren foreslår se Lys. XXX.27.

⁴⁷ And. I.90.

⁴⁸ And. I.103. Egen dansk oversættelse.

⁴⁹ And. I.105. Egen dansk oversættelse.

⁵⁰ R. Parker: *Athenian Religion – a History*. Oxford 1996, s. 199-217.

⁵¹ En detaljeret diskussion af asebioprocessen findes hos D. Cohen: *Law, sexuality, and society*. Cambridge, 1991, s. 203-217.

⁵² M.H. Hansen: *Hvorfor henrettede athenerne Sokrates*. Klassikerforeningens Kildehæfter 1991(b).

Ved en beklagelig fejl manglede adresserne på to websites i notehenvvisningerne til Jørgen Mikkelsens artikel om "Europæisk byudvikling ca. 1500-1800", s. 36 i *1066* nr. 2. Det drejer sig om www.byhistorie.dk (note 1) og www.h-net.msu.edu/~urban (note 2).

Acta medica og dansk naturfilosofi i 1600-tallet

I 1600-tallet markerede danske lærde sig stærkt inden for medicin og naturvidenskab, hvor Thomas Bartholin var en af de mest centrale skikkelser. Udover sine vigtige anatomiske undersøgelser var han en flittig forfatter, brevscriber og formidler af den nye videnskab. Han skabte og udgav 1673-80 tidsskriftet Acta medica et philosophica Hafniensa, der hører til et af videnskabshistoriens tidligste og vigtigste tidsskrifter. De nye tidsskrifter var af afgørende betydning for kommunikationen mellem tidens naturfilosoffer og dermed for hele det naturvidenskabelige projekt. Form og indhold af det bartholinske tidsskrift illustrerer denne kommunikationsform og giver et godt indtryk af, hvad der optog tidens læger og lærde naturfilosoffer.

Af Helge Kragh, professor dr. scient., Institut for Videnskabshistorie, Aarhus Universitet

Perioden mellem Kopernikus' *De revolutionibus* fra 1543 og Newtons *Principia* fra 1687 betegnes ofte Den naturvidenskabelige Revolution, idet der gennem disse ca. 150 år foregik et radikalt brud med det traditionelle, aristotelisk dominerede verdensbillede og dets natursyn. Naturvidenskabens havde endnu ikke klart manifesteret sig som en særskilt form for viden, og dens udøvere var ikke professionelle videnskabsmænd. Hvad vi i dag vil betegne som naturvidenskab blev i datiden typisk betegnet "naturfilosofi", et begreb der ikke indholdsmæssigt adskiller sig fra det lettere anakronistiske "naturvidenskab", der i dansk sprogbrug først optræder sent i 1700-tallet. De personer, der var involveret i den nye form for videnskab, blev normalt omtalt som "naturfilosoffer", "naturforskere" eller blot "lærde".¹

Med etableringen af en ny form for offentlig naturfilosofi, baseret på observationer og eksperimenter, blev grundlaget skabt for et vedvarende fremskridt i naturvidenskabelig erkendelse og dermed for det moderne samfund. I hele denne proces var effektiv udveksling af information mellem forskerne et afgørende element, der kun kunne lade sig gøre i kraft af en massiv udveksling af breve og bøger, samt en infrastruktur bestående af netværk af forskere og lærde selskaber.

Af afgørende betydning for det nye videnskabelige projekt var de fagtidsskrifter, der dukkede op i 1660'erne og hvori forskerne kunne rapportere deres opdagelser og engagere sig i kritisk dialog med andre lærde.² Det faglige tidsskrift blev hurtigt standardmidlet til kommunikation af naturvidenskabelig og medicinsk viden, sådan at man kan fristes til at definere naturvidenskabens og dens udøvere i en sociologisk forstand gennem indholdet af de faglige tidsskrifter.³ Senest anno 1850 kunne man ikke være medlem af det naturvidenskabelige samfund – den sociale struktur, der omfatter og giver kognitiv autoritet til dets medlemmer – hvis man ikke havde bidraget til et anset fagtidsskrift.

De videnskabelige tidsskrifter var blot et af mange udtryk for den voldsomme interesse for nyheder og kommunikation, der prægede tiden og som også gav sig udtryk i de første regulære aviser. Herhjemme var den første avis, *Den Danske Mercurius*, udgivet af digteren Anders Bording og dens levetid 1666-77 overlappede med landets første videnskabelige tidsskrift. Man kan i Bordings avis af og til finde kommentarer også til landets lærde og videnskabelige liv. Således var den italienske alkymist Francesco Giuseppe Borri i 1667 kommet til København, hvor han nød kongens gunst og en tid fungerede som hofkemiker og læge.

I februar 1668 kunne man i *Den Danske Mercurius* læse Bordings pris af den kongeligt protegerede alkymist:

Hvad vil Hippokrates, hvad vil Galen nu sige?

Herr Borri med sin Kunst langt høj're veed at stige.⁴

Det naturvidenskabelige tidsskrift i 1600-tallet

Før fremkomsten af det videnskabelige eller lærde tidsskrift var en betragtelig mængde af offentlig information blevet udvekslet gennem trykte samlinger af breve, sådan som vi i Danmark har et tidligt eksempel på i Tycho Brahes *Epistolarum astronomicarum* fra 1596. Værket, der var det første af en planlagt (men ikke realiseret) række af bind, indeholdt en del af Tycho Brahes astronomiske korrespondance og havde nærmest karakter af et bind med videnskabelige artikler. Det er da også blevet karakteriseret som en forløber for det videnskabelige tidsskrift.⁵ De første egentlige tidsskrifter bar stadig præg af denne tradition, med dens baggrund i en brevveksling mellem lærde. Nu foregik brevvekslingen blot mellem lærde skribenter og tidsskrifternes redaktører.

Flere af de første tidsskrifter, som det franske *Journal des sçavans*, det italienske *Giornale de litterati d'Italia* og det tyske, Leipzig-baserede *Acta eruditorum*, var i det væsentlige bygget op omkring offentliggjort brevveksling. Mens *Journal des sçavans* fra starten førte en cartesiansk linje, var *Acta eruditorum* i de første årtier præget af Leibniz's mange bidrag og hans almindelige videnskabsopfattelse, der for naturvidenskabernes vedkommende var baseret på troen på en forudbestemt, guddommelig skabt harmoni i verden. Det er dog kun med forbehold, at de nævnte tidsskrifter kan betegnes som naturvidenskabelige, idet historiske, litterære, filosofiske og teologiske emner faktisk optog væsentlig mere plads end medicinsk-naturvidenskabelige emner. Det samme var tilfældet med Pierre Bayles

oppositionelle tidsskrift *Nouvelles de la république des lettres*, der udkom 1684-87 og af politiske grunde blev trykt i Holland. Der var tale om lærde tidsskrifter i en meget bred forstand, hvor en stor del af stoffet bestod af omtale af nye bøger. Derimod havde originalartikler, der viderebragte nye iagttagelser eller selvstændigt opnåede resultater, ikke høj prioritet. Der var i denne type litteratur sjældent tale om at meddele forskningsresultater, idet værdien af sådanne endnu ikke var fuldt anerkendt. Alligevel var netop tidsskriftlitteraturen i slutningen af 1600-tallet i væsentlig grad med til at placere forskning som en afgørende faktor i den nye, eksperimentelt baserede naturvidenskab.

Det første nummer af *Journal des sçavans* fremkom 5. januar 1665, udgivet af juristen og aristokraten Denys de Sallo. Fire måneder og en dag senere udkom det første nummer af det engelske *Philosophical Transactions*, der var grundlagt og redigeret af Henry Oldenburg, sekretæren for det nye Royal Society (se figur).⁶ Tidsskriftet var via Oldenburg knyttet til Royal Society, selv om tilknytningen var uofficiel indtil 1743, da det blev selskabets officielle organ. Netop på grund af forbindelsen til Royal Society havde London-tidsskriftet en mere klar naturvidenskabelig profil og lagde større vægt på originalmeddelelser end på anmeldelser. Når *Philosophical Transactions* ofte nævnes som det første naturvidenskabelige tidsskrift, er det således ikke uden grund. Det udgives stadig af Royal Society og er det ældste tidsskrift af sin art.

Tidsskriftet udkom ret regelmæssigt, og i den korte årrække, hvor det ikke udkom, blev det i praksis erstattet af det af fysikeren og naturfilosoffen Robert Hooke redigerede *Philosophical Collections*, der blev udgivet 1679-82. Modsat de fleste lærde publikationer i tiden var tidsskriftets sprog ikke latin, men hovedsageligt engelsk, i starten endda med oversættelser fra latin. Der var dog særligt i de første årgange en del bidrag på latin, de lærdes sprog. Mange udenlandske naturfilosoffer var ikke i stand

PHILOSOPHICAL
TRANSACTIONS:
GIVING SOME
ACCOMPT
OF THE PRESENT
Undertakings, Studies, and Labours
OF THE
INGENIOUS
IN MANY
CONSIDERABLE PARTS
OF THE
WORLD

Vol. I.

For Anno 1665, and 1666.

In the SAVOY,
Printed by T. N. for John Martyn at the Bell, a little with-
out Temple-Bar, and James Allestry in Duck-Lane;
Printers to the Royal Society.

Det første nummer af Philosophical Transactions. Den lange fuldstændige titel var karakteristisk for lærde publikationer, både tidsskrifter og bøger. Ordet "Philosophical" skal nærmest forstås i betydningen "(natur)videnskabelig", sådan som var almindeligt i engelsk litteratur til langt op i det 19. århundrede, og som afspejles i f.eks. Newtons hovedværk med titlen *Philosophiae naturalis principia mathematica*. Den nye videnskabs ambitioner om at være et globalt projekt understreges af, at tidsskriftet bringer nyheder fra "the ingenious in many considerable parts of the world". Her refererer "the ingenious" til de lærde eller naturforskere, der på engelsk også blev betegnet som "virtuosi" eller "curiosi".

til at læse engelsk og derfor utilfredse med tidsskriftets sprogpolitik. Således udtrykte Rasmus Bartholin i 1672 i et brev til Oldenburg sin "store længsel efter den latinske udgave af Deres *Philosophical Transactions*, således at enhver kan læse dem."⁷

Danmark og det naturvidenskabelige gennembrud

Det er velkendt, at der især i perioden 1640-80 var et usædvanligt rigt naturvidenskabe-

ligt liv i Danmark, hvilket i denne forbindelse i praksis vil sige København. En stor del af dette liv foregik omkring den magtfulde Bartholin-familie, der næsten havde monopol på universitetets professorater i medicin, matematik og fysik. Danske læger og naturfilosoffer fra Ole Worm til Ole Rømer bidrog til den internationale naturvidenskab og nød stor respekt i udlandet. I et brev fra 1666 til den fremtrædende naturfilosof Robert Boyle, en af fædrene til Royal Society, skrev Oldenburg således om Danmark, at "De har såvist nogle der, som er meget lærde mænd, såsom matematikeren Erasmus Bartholin, lægen Thomas Bartholin og anatomen Steno."⁸ At det danske bidrag til Den naturvidenskabelige Revolution var betydeligt, fremgår indirekte af biografiske leksika, hvor danske forskere optræder med en stærk overrepræsentation i forhold til befolkningstallet.⁹ Den stærke position, som dansk lærdomsliv havde i Europa, afspejler sig også i den nye tidsskriftslitteratur.

Behovet for en latinsk udgave af *Philosophical Transactions* førte i 1670'erne til syv bind oversættelser under titlen *Acta philosophica, Societatis Regia in Anglia*. Planer for denne latinske udgave synes at være startet i København, hvor hofboghandler Daniel Paulli, der var søn af lægen og botanikeren Simon Paulli, i 1669 påtog sig opgaven. Daniel Paulli var forlægger for bl.a. Kingos salmesamlinger og hørte desuden til dansk presses pionerer, idet han fra 1672 udgav en række danske uge- og månedsaviser. Hans oversætter var Jean Sterpin, en franskmænd der efter flere års ophold i England bosatte sig i København, hvor han opholdt sig ca. 1662-72. Sterpin virkede som sproglærer, oversætter og forfatter, og omkring 1670 skrev han på latin en bog om dansk grammatik.¹⁰ Der var dog stor utilfredshed med hans faglige standard, hvorfor Oldenburg forsøgte at forhindre ham i at fortsætte som oversætter og offentligt advarede mod den latinske version.¹¹ Alligevel udkom 1669-udgaven af *Philosophical Transactions* i 1671 i Sterpins oversæt-

telse, udgivet af Paulli og trykt i hans trykkeri i Frankfurt am Main. Også de fleste af de øvrige bind havde Sterpin som oversætter eller medoversætter.

Danske naturfilosoffer var fra starten aktive bidragsydere til den videnskabelige tidsskriftslitteratur. Således skrev Thomas Bartholin adskillige små meddelelser i det tyske *Miscellanea curiosa medico-physica sive Ephemerides naturæ curiosorum*, der udkom mellem 1670 og 1705. Også Ole Borch bidrog til tidsskriftet, bl.a. med en artikel om bly i urin. Ole Rømer skrev som eneste dansker flere bidrag til det franske videnskabsakademis *Histoire et mémoire* og i 1676 udkom i *Journal des sçavans* hans berømte afhandling om lysets "tøven", hvori han påviste at lyshastigheden er endelig. I starten af 1700-tallet optrådte den dansk-franske læge Jacques-Bénignes Winslow (eller Jacob Winsløw) desuden hyppigt som forfatter i *Histoire et mémoire*, men da han tilbragte hele sit videnskabelige liv i Paris, kan han næppe regnes som tilhørende en dansk lærdomstradition.¹²

Også i *Philosophical Transactions* optrådte danske navne ret hyppigt, enten i form af omtaler af bogudgivelser eller bidrag sendt til tidsskriftet. En gennemgang af bindene mellem 1666 og 1720 illustrerer desuden, hvordan dansk naturforskning allerede i 1680'erne var på retur og blev stedse mere uinteressant, i det mindste set med engelske øjne. Mellem 1666 og 1676 optræder i *Transactions* 16 omtaler af bøger skrevet af danske lærde, nemlig Niels Stensen eller Nicolaus Steno (5), Borch (2), Rasmus Bartholin (2), Thomas Bartholin (5) og hans søn Caspar Bartholin (1). Disse bogomtaler, der mere havde karakter af gennemgange af indholdet end egentlige anmeldelser i moderne forstand, var ofte ganske detaljerede, som i en omtale fra 1668 af Ole Borchs *De ortu et progressu chemiæ dissertatio* (Om kemiens oprindelse og udvikling). Også Borchs andet værk om kemiens historiske rødder, *Hermetis, Ægyptiorum, et chemichorum sapientia* (Hermes', ægypternes og kemikernes visdom) blev i

1675 gjort til genstand for nøje omtale.¹³ Desuden var der i 1671 en udførlig omtale af Stenos berømte geologiske arbejde *De solido* i anledning af den oversættelse som Oldenburg havde foretaget fra latin til en engelsk version under titlen *Solid Contained in a Solid*.

I tiåret 1666-76 er der to artikler eller breve fra danske forskere. I et uddrag af et brev fra Rom fortalte Steno i 1666 om salamanderens mulighed for at overleve i ild, og i 1671 kom en forkortet engelsk oversættelse af Rasmus Bartholins brev om sin opdagelse af dobbeltbrydning i islandsk kalkspat. Den vigtige opdagelse var gjort to år tidligere, og Rasmus Bartholin havde på latin kommunikeret den til Oldenburg, der gengav den som "An Accompt of sundry Experiments ... upon a Chrystal-like Body." Opdagelsen vakte stor opmærksomhed blandt Europas lærde, da den krævede en revision af tidens lysteorier og den blev af direkte betydning for den bølgeteori for lys, hollænderen Christian Huygens offentliggjorde i 1690. Hertil kommer to artikler af matematisk og astronomisk art, skrevet af den i London bosiddende danske (holstenske) matematiker Nicolaus Mercator, der i 1666 var blevet medlem af Royal Society.¹⁴

Efter 1676 ændres billedet, idet der da kun er en enkelt bogomtale, nemlig i 1698 af Caspar Bartholins *Specimen philosophiæ naturalis* (Lærebog i naturfilosofi). Der er også kun et enkelt brev, en rapport af 1684 af den sønderjyske præst Christopher Krahe om en vanskabt dreng (se forsiden). I årene 1699-1720 optræder danske forfattere slet ikke, hverken i form af omtale eller bidrag. Dog var der i 1703 en rapport fra den engelske lærde William Oliver om sin rejse til Danmark, hvor han bl.a. havde besøgt Rundetårn, Borchs Kollegium og kongens kunstkammer. Oliver var ikke imponeret over lærdomslivet i byen, som han fandt var "very ordinary."¹⁵

Det danske læge- og naturvidenskabelige miljø var en del af et større europæisk netværk og mange danske naturforskere havde tætte kontakter til udlandet. Disse

kontakter foregik ikke blot gennem udveksling af breve, bøger og tidsskrifter, men i høj grad også gennem de ofte meget langvarige lærdoms- og dannelsesrejser, der var obligatoriske for en universitetsansættelse.¹⁶ Kontakten til udlandet, der lettedes gennem det fælles latinske sprog, hindrede provincialisme og var af uvurderlig betydning for dansk naturforskningens vitalitet. Men selvom de danske lærde havde en kosmopolitisk indstilling, var deres mest betydningsfulde netværk nationalt og ikke internationalt. Når man først havde fået et embede, var det sjældent at man igen rejste til udlandet. Man stod i et afhængighedsforhold til kongen og rigets øverste embedsmænd, og de rammer, man arbejdede under, var udstykket af lokale forhold. På trods af den internationalisme der præger naturvidenskaben, og også prægede den i 1600-tallet, er det således berettiget at anlægge en national synsvinkel også på naturvidenskabernes historie.¹⁷

Thomas Bartholin og *Acta medica*

Hvad angår videnskabelige tidsskrifter var Danmark med på et meget tidligt tidspunkt, nemlig med det af Thomas Bartholin grundlagte og redigerede *Acta medica et philosophica Hafniensia*, der udkom i fem store bind mellem 1673 og 1680. Thomas Bartholin var på denne tid den centrale person i dansk lærdomsliv og en lokal koordinator af viden af omtrent samme art som Oldenburg i London.¹⁸ Han udgav mellem 1663 og 1667 fire bind med sin redigerede medicinske korrespondance under titlen *Epistolarum medicinalium*, der som Tycho's tidligere bogprojekt pegede frem mod det videnskabelige tidsskrift. Man kan med rimelighed se *Acta medica* som en fortsættelse af Bartholins *Epistolarum*.

Det første bind af *Acta medica* fra 1673 indeholdt bidrag fra 1671-73, og bind 2 udkom i 1675. To år senere fulgte bind 3 og 4, mens det sidste bind blev trykt i 1680, samme år som Bartholin døde. Ikke blot er dette tidsskrift meget tidligt – og det første af sin art i Skandinavien – det er også be-

mærkelsesværdigt ved sit fokus på primært medicinske og sekundært naturhistoriske emner. *Acta medica* bliver da også af og til benævnt det første videnskabelige fagtidsskrift overhovedet,¹⁹ idet det hovedsageligt beskæftigede sig med de medicinske emner, der i særlig grad optog Bartholin. Det må dog i denne henseende dele æren med det førnævnte *Miscellanea*.

At det netop var præget af Bartholins tanker og personlighed, fremgår ikke blot af dets indhold, men også af, at det ophørte med hans død. Tidsskriftets internationale betydning fremgår bl.a. af, at væsentlige dele af det i 1770'erne blev oversat til fransk i serien *Collection académique*. Desuden blev bindenes indhold løbende omtalt i *Philosophical Transactions*. Da den engelske diplomat Thomas Henshaw var i København 1672-75 modtog han kopier af *Acta medica* til Royal Societys bibliotek. "Y^u will find some things will please y^u, for it is a collection of severall new observations," skrev han til Oldenburg, "and y^u will meet wth other things [which] will move y^r pitty for theyr insipidnesse."²⁰

Acta medica havde som målgruppe det europæiske publikum af lærde, altså omtrent det samme som *Philosophical Transactions*, men som nævnt med en orientering mod lægestanden. Det første bind fra 1673 var ikke dedikeret til enevoldskongen eller en af rigets mægtige mænd, sådan som ellers var almindeligt, men i stedet mere anonymt tilegnet Gud samt "den nysgerrige læser." Derimod var andet bind fra 1675 med panegyrisk veltalenhed tilegnet Griffenfeld, der som ung mand havde studeret lægevidenskab i Leiden, og som i 1674 var blevet rigskansler og universitetets øverste myndighed. Den magtfulde Griffenfeld blev forståeligt nok opfattet som den vigtigste patron for tidens læge- og naturvidenskab. Thomas Bartholin vidste udmærket, hvem han skulle smigre, og hvordan det skulle gøres. I anledning af Griffenfelds 40-års fødselsdag i 1674 havde Bartholin forfattet et kunstfærdigt hyldestdigt, der foranledigede Anders Bording til i sin *Danske*

Mercurius at kommentere:

Her Cantzler Griffenfeld
 som efterdags skal være
 De Geystliges Patron
 er skeed Lykynsknings ære:
 Høy-Scholens middeler ved Doctor Bartholjn
 Med vel en herlig dict det gjorde paa Latin.²¹

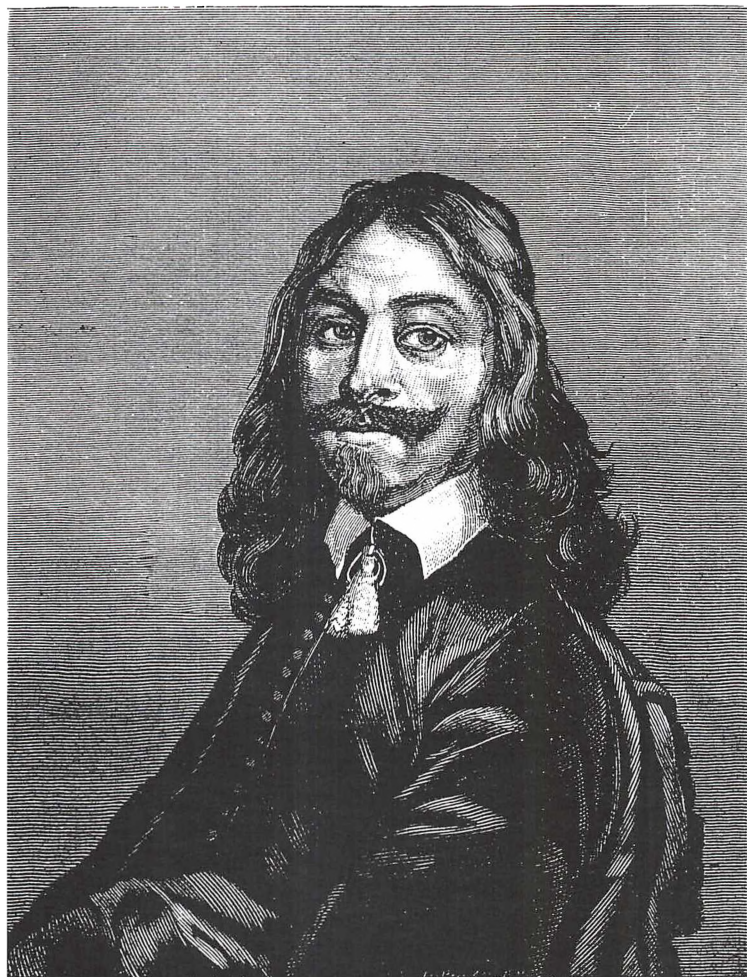
Collection académique's forord til sin oversættelse af *Acta medica* antyder, at tidsskriftet skulle være baseret på et københavnsk akademi grundlagt af Frederik III, men det er mere end tvivlsomt om et sådant har eksisteret. Det nævnte "akademi" har muligvis været en reference til universitetet i København, som danske lærde af og til omtalte med dette navn. Om Bartholins hensigt med tidsskriftet hedder det, at "Hans formål var først at udgive en samling, der omfattede alle dele af videnskaben; men, afskrækket af dette arbejdes umådelighed, begrænsede han sig selv til medicinens forskellige dele og til de iagttagelser, han blev gjort bekendt med."²²

Medicin, kemi og monstre

Det danske, men på latin skrevne tidsskrift var et naturligt sted at publicere for danske lærde med en interesse for læge- og naturvidenskaberne. Ikke mindre end 48 danske eller norske læger, naturforskere og lærde bidrog da også til tidsskriftet i dets korte levetid. Heriblandt var de vigtigste af de lærde fra 1600-tallets sidste del, inklusive berømtheder som Steno, Borch og medlemmer af familien Bartholin. *Acta medica* indeholdt, ud over en del polemik i form af brevveksling, et stort antal artikler eller "observationer", som ofte var ganske korte beskrivelser af sygdomstilfælde, dissektioner eller kemiske processer. Et meget stort antal af disse artikler, vel omkring halvdelen, var forfattede eller viderebragt af den flittige Thomas Bartholin. Ole Borch var tidsskriftets anden store bidrager, mens andre danske forfattere omfattede Steno, Simon Paulli, Holger og Mathias Jacobæus, samt Rasmus og Caspar Bartholin.²³

Acta medica var klart nok dansk, men der var også et mindre antal bidrag fra udenlandske lærde. Blandt de mere interessante udenlandske forfattere var Edward Tyson, en engelsk læge og anatom. Tyson, der var medlem af Royal Society og bidrager til *Philosophical Transactions*, var en betydningsfuld læge og pioner inden for den sammenlignende anatomi. Når han kom til at skrive i et københavnsk tidsskrift, skyldtes det en personlig kontakt til den fremtrædende danske lærde Holger Jacobæus, en svoger til Thomas Bartholin.²⁴ Holger Jacobæus var på sin obligatoriske udenlandsrejse kommet til England, hvor han bl.a. besøgte sin broder, Jens Jacobæus, der studerede medicin i Oxford. Gennem sin broder blev han personlig bekendt med Tyson, der allerede var et kendt navn i københavnske lærde kredse, sådan som det fremgår af Thomas Bartholins omtale af ham i *Acta medica* fra 1676. Tyson havde netop lavet en række undersøgelser om lungernes funktion hos dyr og mennesker, og Holger Jacobæus foreslog ham at sende beskrivelser af dem til det danske tidsskrift. Resultatet blev, at *Acta medica* fra 1680 indeholdt fem meddelelser, viderebragt af Jacobæus, hvori Tyson beskrev forskellige lungesygdomme og dissektioner.²⁵ I øvrigt brugte Holger Jacobæus megen af sin tid i London i Royal Society, og han blev bekendt med den berømte og da aldrende Robert Boyle, med hvem han samarbejdede om enkelte eksperimenter.

En anden af de udenlandske forfattere i *Acta medica* var Johan Ludwig Hannemann, en hollandsk-født professor i fysik og medicin ved det nye Christian-Albrecht universitet i Kiel, der var blevet grundlagt i 1665. Hannemann brevvekslede hyppigt med Thomas Bartholin om medicinske emner og mange af hans breve endte i tidsskriftet, hvor Bartholin benyttede lejligheden til at kritisere dem. Hannemann var stærkt optaget af de mere okkulte versioner af naturfilosofien, herunder den form for stof- og sygdomslære, som lægen Paracelsus havde indført i første halvdel af 1500-tallet,

Thomas Bartholin (1616-1680) var den ledende danske naturfilosof i 1600-tallet og berømt for især sine anatomiske bidrag, der omfattede hans opdagelse af lymfekar hos mennesker i 1653.

kunsten og sekundært på kemisk-farmaceutiske emner. Bindet indeholdt Simon Paullis beskrivelse af en af kongens hestes anatomi og også af en disektion af et vildsvin.²⁶ Borch kunne berette om en lang række eksperimenter, herunder en ny metode til at opløse guld i salpetersyre. Og læserne kunne gyse over en uhyggelig, men dog moralsk beretning fra Paris om en kvinde, der gennem tre år kun havde levet af alkohol – og da hun af vanvare kom i nærheden af ild, brændte hun straks til aske!

Blandt sine umådeligt mange artikler skrev Tho-

mas Bartholin to bidrag om midler mod skørbug, mens bind 5 indeholdt en lang artikel af Borch om opium og en artikel af Holger Jacobæus om “det hermetiske fosfor” og andre selvlysende stoffer, han havde stiftet bekendtskab med i London. Det fosforescerende stof, Jacobæus beskrev, synes ikke at have været det nyligt opdagede grundstof fosfor, der endnu var ukendt i Danmark.²⁷ Borch skrev videre om kviksølvs skadelige virkninger og rapporterede et brev fra en islandsk korrespondent om fundet af en stor svovlføremkomst på Island. I bind 5 fra 1680 optræder også Borchs interessante artikel om *Nitrum non inflammari*, hvori han påviste, at salpeter ikke er brændbart, men derimod ved opvarmning afgiver en gas (nemlig oxygen).²⁸ Ind i mellem Borchs mange artikler med et kemisk-

og som er kendt under navnet paracelsisme. Desuden yndede Hannemann at støtte sine medicinske synspunkter med argumenter fra astrologi, alkymi og kiromanti (dvs. kunsten at spå ud fra håndfladens mønstre). Det var et videnskabssyn Bartholin fandt forkert og kritisabelt, og som redaktør af tidsskriftet anså han det for sin ret og pligt at lade sin kritik komme til orde. En sådan redaktionel indblanding var almindelig i tiden og kan også findes i andre videnskabelige tidsskrifter.

For at give et indtryk af indholdet i det københavnske lærde tidsskrift, skal enkelte eksempler nævnes. Rasmus Bartholin angav i bind 1 meteorologiske data for København for hver dag i året 1671, hvilket dog ikke var en repræsentativ artikel for et tidsskrift, hvis fokus primært var på læge-

videnskabeligt indhold kan man, karakteristisk nok, finde en beretning om en kvinde fra Odense med tre bryster, som Borch videregiver fra sin korrespondent, der bevidner fænomenet.

Acta medica adskilte sig ikke væsentligt fra samtidige, udenlandske tidsskrifter, og da slet ikke ved dets efter senere standarder ejendommelige sammenblanding af videnskab og overtro. Beretninger om sælsomme hændelser og "monstre" i form af vanskabte mennesker eller dyr optog en betydelig plads, men ikke mere end hvad tilfældet var i den udenlandske litteratur. For eksempel skrev lægen Thomas Reinesius en artikel om en lille pige, i hvis opkastninger man fandt frøer og andre dyr. Som et yderligere eksempel kan nævnes en beretning i bind 2 fra Axel Jensen Groves, der var sognepræst i Esbønderup og Nødebo. Præsten kunne meddele, at en ko var drægtig med ikke mindre end 30 hundehvalpe, der var blevet fundet i den slagtede ko! Selv om Thomas Bartholin i almindelighed var skeptisk med hensyn til beretninger om vidundere, mente han dog ikke, at man ganske kunne afvise præstens beretning. Måske, antydede han forsigtigt, kunne en hyrdehund have været ansvarlig for koens graviditet.

Den nye naturvidenskab, sådan som den manifesterede sig i *Acta medica* og lignende tidsskrifter, var stærkt optaget af at drage en grænse mellem overtro og viden, men grænsen var unægtelig en anden end i dag. Man ville opnå sikker viden om naturen ved at basere videnskaben på pålidelige iagttagelser, mens man i princippet afviste at acceptere påstande, der ikke kunne kontrolleres eller gives en rationel forklaring. "Naturen skal man lære at kende gennem selvsyn, ikke ved disputeren om den," formanede Thomas Bartholin. "Ved utallige sofistiske distinktioner gør man det ikke af med så meget som en loppe ved højsommer-tid. ... [Mange] danner naturen i deres egen hjerne og indsnævrer den i deres egne kloge tanker. Nej, det er naturen selv, man skal studere; ellers lærer man den aldrig at kende."²⁹

Der var imidlertid stor forskel mellem den empiristiske retorik og hvad man i praksis anerkendte som acceptable videnspåstande. Den nordsjællandske sognepræst var et troværdigt vidne, hvis iagttagelse måtte tages alvorligt. Ole Worm var ikke i tvivl om, at lemninger faldt ned fra luften, for det havde mange søfolk oplevet og berettet om; Thomas Bartholin var overbevist om eksistensen af den sagnomspundne enhjørning, der var emnet for hans bog *De unicorno* (Om enhjørningen) fra 1645; og både Bartholins og Henrik Fuirens naturhistoriske samlinger indeholdt rester af havfruer. I almindelighed var den natur, man studerede, besjælet og styret af guddommelige kræfter, man kunne få indsigt i gennem Bibelen.

Selvom der således var væsentlige forskelle mellem naturvidenskaben i 1600-tallet og i dag, så indeholdt datidens videnskabssyn mange af de elementer, vi i dag forbinder med god naturvidenskab. Man stræbte efter en objektiv viden om naturfænomenerne indvundet gennem uafhængige iagttagelser, man var skeptiske overfor tankekonstruktioner, og man understregede at eksperimenter må kunne gentages med samme resultat for at opnå status som erkendelse. I metodologisk henseende er moderne naturvidenskab således ikke afgørende forskellig fra 1600-tallets naturfilosofi.

Nedgangstider

Efter Thomas Bartholins død havde Danmark i en lang årrække ingen lærde eller medicinske tidsskrifter. Selv om *Acta medica* i høj grad var Thomas Bartholins projekt, så var der endnu i 1680'erne danske naturforskere af format, som Borch, Rømer og Caspar Bartholin, og man kunne måske forvente, at de havde ført tidsskriftet videre. Når det ikke skete, kan det delvis forklares som en følgevirkning af de ændringer, enevælden medførte, og som indebar, at naturvidenskab ikke længere blev værdsat. I takt med indførelsen af det nye rangsystem og dets fokus på militære og administrative embeder oplevede naturforskerne et

drastisk tab i prestige og magt.³⁰ Den tidlige enevældes ligegyldighed overfor lærdom og videnskab betød også, at der ikke i Danmark blev skabt et videnskabeligt akademi af den type, der fandtes i Paris, London og andre steder. Uden et akademi eller anden kongelig sanktioneret, institutionel baggrund kunne et videnskabeligt tidsskrift ikke overleve.

Den naturvidenskabelige opblomstring blev fra 1680'erne afløst af en langvarig nedgangstid, hvor der næsten ingen naturvidenskabelig aktivitet var i kongeriget, og hvor der derfor ikke var brug for tidsskrifter. Først i 1743 blev situationen ændret med udgivelsen af et tidsskrift under det nye Kongelige danske Videnskabernes Selskab, der var blevet oprettet året før. Ti år senere, i 1753, gjorde Collegium Medicum et forsøg på at genoprette *Acta medica*, men forsøget lykkedes ikke, idet der kun udkom et enkelt bind. Det skulle vare indtil 1825, før mindre uddrag af Bartholins lærde tidsskrift blev oversat til dansk, hvilket skete i *Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab*, et månedsskrift som forfatteren Odin Wolff udgav mellem 1794 og 1829.³¹

I betragtning af at Danmark befandt sig i det lærde Europas periferi, var Bartholins *Acta medica* et bemærkelsesværdigt initiativ, hvis lige ikke fandtes i andre perifere lande. Selv i Sverige, der i perioden ikke blot markerede sig som en militær og politisk stormagt, men også som en videnskabelig stærk nation, var der intet videnskabeligt tidsskrift. Først i det nye århundrede blev der under Uppsala-selskabet Collegium Curiosorum udgivet et lærd tidsskrift, *Dædalus hyperboreus*, dvs. Dædalus fra det høje nord ("hyperboræere" var det navn som Herodot og andre af antikkens forfattere brugte for det formodede lykkelige folkeslag i det yderste nord).³² Det latin- og svensksprogede tidsskrift udkom dog kun i seks hæfter i årene 1716-18. Det blev redigeret af naturfilosoffen, teknologen og mystikeren Emanuel Swedenborg, der udgav det for egen regning. I samme periode søgte den hermetiske³³ kemiker Urban Hjærne at

skabe et kemisk-videnskabeligt tidsskrift, men heller ikke dette forsøg bar frugt, idet hans *Acta et tentamen chymia* kun udkom i et enkelt bind fra 1712.

I Sverige, som i Danmark, kom der først gang i den videnskabelige tidsskriftslitteratur i oplysningstiden, hvor genren i begge lande eksploderede. Også i Sverige blev udviklingen indledt med det nationale videnskabsakademi, der fra dets dannelse i 1739 udgav *Vetenskapsakademiens Handlingar*. Det lidt senere danske tidsskrift havde i sine første år den fulde titel *Skrifter, som udi det Kiøbenhavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabers Elskere ere fremlagte og oplæste*.

Konklusion

De natur- og lægevidenskabelige tidsskrifter, der opstod i Europa i sidste halvdel af 1600-tallet, var en afgørende faktor i slutfasen af den proces, der traditionelt betegnes Den naturvidenskabelige Revolution. Med tidsskriftslitteraturen skabtes et forum for hurtig udveksling af informationer og en kommunikationsform, der har holdt sig til vore dage. I både en dansk og international sammenhæng spillede Thomas Bartholins *Acta medica* en vigtig rolle, dels ved at være det første medicinske orienterede fagtidsskrift overhovedet og dels ved at fungere som organ for dansk-norske læger og naturforskere.

Acta medica var primært et medicinske tidsskrift, hvilket både var dets styrke og svaghed. Det var dets styrke, fordi det på denne måde fik en mere fokuseret profil og var i stand til at tiltrække bidrag fra også udenlandske læger. Men det var også en svaghed, idet lægekunsten – på trods af al retorik og alle fromme ønsker – endnu var på et deskriptivt, før-videnskabeligt niveau. En stor del af tidsskriftets indhold bestod i sygdomshistorier og rapporter om behandling af enkelttilfælde. I mangel af viden om årsagssammenhænge kunne man ikke gøre andet end at gengive enkelte sygdomshistorier, hvilket var situationen inden for medicinsk-videnskabelig litteratur til et stykke

op i 1800-tallet. At tidsskriftet også indeholdt stof om monstre, fantasifostre og utrolige hændelser viser blot, at datidens videnskabssyn adskilte sig fra det, vi kender i dag, hvilket ikke burde være overraskende.

Generelt var tidsskriftet præget af hvad vi i dag ville kalde en positivistisk videnskabsopfattelse. Bartholin fokuserede på data i form af beretninger, men veg tilbage fra de større og mere metafysiske spørgsmål, der ellers prægede den samtidige europæiske diskussion om naturfilosofien. Man skal således ikke søge i *Acta medica*, hvis man ønsker viden om danske holdninger til cartesiansk naturfilosofi, til mekanisk determinisme, til spørgsmålet om vacuum eller til hvordan kræfter udbreder sig i rummet. Årsagen hertil skal formentlig søges i det danske intellektuelle og specielt teologiske miljø, der endnu var præget af den lutherske ortodoksi, og hvor enhver diskussion om filosofiske og teologiske positioner kunne være farlig.

Både gennem *Acta medica* og andre, samtidige tidsskrifter får man et billede af den nye naturfilosofi, der adskiller sig fra det billede, der signaleres gennem monografier som Descartes' *Principia philosophiae*, Stenos *De solido* og Newtons *Principia*. Mens disse arbejder er afsluttede og polerede fremstillinger, får vi gennem tidsskrifterne et mere realistisk billede af den tidlige naturvidenskab som en dynamisk proces, en strøm af ufordøjede – og derfor mere autentiske – rapporter fra den nye forskningsverden. Vi oplever videnskaben som en tilblivelsesproces snarere end som et færdigt produkt.

Endeligt er det rimeligt at spørge om, hvorfor *Acta medica* ophørte efter 1680. Jeg har antydnet, at dette næppe skyldtes en pludselig mangel på talent i dansk naturvidenskab, men at svaret nærmere må søges i eksterne omstændigheder, specielt i den af Enevælden forårsagede deklassificering af videnskabens og lærdommens status. Denne hypotese, der skyldes Jacob Danneskiold-Samsøe, er interessant og der er meget, der taler for den. Den fortjener en kritisk

og mere grundig undersøgelse, end der her kan være tale om.

Helge Kragh

¹ En grundig diskussion af terminologiske og andre historiografiske problemer kan findes i H. Floris Cohen: *The Scientific Revolution: A Historical Inquiry*. Chicago 1994. Se også Sidney Ross: "Scientist: The story of a word." *Annals of Science* 18 (1962), 65-86.

² Om den tidlige videnskabelige tidsskriftslitteratur, se David A. Kronick: *A History of Scientific and Technical Periodicals*. New York 1962; A. J. Meadows (red.): *Development of Science Publishing in Europe*. Amsterdam 1980, s. 1-10; og Marina Frasca-Spada & Nick Jardine (red.): *Books and the Sciences in History*. Cambridge 2000, s. 225-238.

³ Derek J. de Solla Price: *Science Since Babylon*. New York 1961.

⁴ Paul Ries (red.): *Anders Bording. Den Danske Mercurius*. København 1984, s. 48.

⁵ A. Rupert Hall: *The Scientific Revolution 1500-1800. The Formation of the Modern Scientific Attitude*. London 1962, s. 191. John R. Christianson: *On Tycho's Island: Tycho Brahe and his Assistants, 1570-1601*. Cambridge 2000, s. 135.

⁶ David A. Kronick: "Notes on the printing history of the early *Philosophical Transactions*." *Libraries and Culture* 25 (1990), 243-268.

⁷ A. Rupert Hall & Marie Boas Hall (red.): *The Correspondence of Henry Oldenburg*. Madison 1965-86, bd. 9, s. 403.

⁸ Michael Hunter et al. (red.): *The Correspondence of Robert Boyle*. London 2001, bd. 2, s. 168.

⁹ *Dictionary of Scientific Biography* indeholder artikler om ca. 630 forskere, der var aktive mellem ca. 1500 og 1720, og af disse er 14 eller 2,2% danske. I 1660 var der ca. 610.000 indbyggere i Danmark, svarende til blot ca. 0,75% af den samlede europæiske befolkning.

¹⁰ Hans H. Fussing & Mogens Pihl: "Breve fra Thomas Henshaw og Rasmus Bartholin til Royal Society i London 1672-75." *Danske Magazin* 6, 7. rk. (1955), 82-106, s. 87. I William Applebaum (red.): *Encyclopedia of the Scientific Revolution*. New York 2000, angives "John Sterpin" fejlagtigt at være en dansk læge.

¹¹ *Philosophical Transactions* 7 (18. september 1671), 469. Kronick 1990, s. 255-256.

- ¹² Vilhelm Maar (red.): *L'autobiographie de J. B. Winslow*. København 1912. Robert Halleux et al. (red.): *Les publications de l'Académie Royale des Sciences de Paris 1666-1793*. Turnhout 2001.
- ¹³ Om Borchs to bøger, se Morten Fink-Jensen, "Ole Borch mellem naturlig magi og moderne naturvidenskab." *Historisk Tidsskrift* 100 (2000), 35-68.
- ¹⁴ Joseph Hofmann: *Nicolaus Mercator (Kauffman), sein Leben und Wirken, vorzugsweise als Mathematiker*. Wiesbaden 1950.
- ¹⁵ "Remarks in a late Journey into Denmark and Holland." *Philosophical Transactions* 23 (1703), 1400-1412.
- ¹⁶ Vello Helk: *Dansk-Norske Studierejser 1536-1660 fra Reformationen til Enevælden*. Odense 1987, og *Dansk-Norske Studierejser 1661-1813*. Odense 1991.
- ¹⁷ Maurice Crosland: "History of science in a national context." *British Journal for the History of Science* 10 (1977), 95-113.
- ¹⁸ Axel Garboe: *Thomas Bartholin. Et Bidrag til Dansk Natur- og Lægevidenskabs Historie i det 17. Aarhundrede*. København 1949. Julius Petersen: *Bartholinerne og Kredsen om Dem*. København 1898.
- ¹⁹ Kronick 1962, s. 81.
- ²⁰ "De vil finde nogle ting, der behager Dem, for det er en samling af adskillige nye iagttagelser; og De vil møde andre ting, der vil appellere til Deres ynke på grund af deres åndløshed." Fussing & Pihl 1955, s. 92. Hall & Hall 1965-86, vol. 10, s. 129.
- ²¹ Ries 1984, s. 212.
- ²² *Collection académique. Partie étrangère*, bd. 7 (1766), s. xl.
- ²³ De enkelte titler fremgår af H. Ehrencrone-Müller: *Forfatterlexicon*. København 1924-32.
- ²⁴ Kronick 1962, s. 82. Vilhelm Maar: *Holger Jacobæus' Rejsebog*. København 1910. Om Tyson og hans venskab med Jacobæus, se M. F. Ashley Montagu: *Edward Tyson, M.D., F.R.S., 1650-1708*. Philadelphia 1943, s. 69-70.
- ²⁵ *Acta medica* 5 (1680), 88-95.
- ²⁶ Paulli udgav i 1674 en revideret og stærkt udvidet version af sin dissektion af den kongelige hest. Skriftet er i dansk oversættelse gengivet i Sigurd Andersen: "Simon Paulli, beretning over en kongelig ridehest." *Dansk Medicinhistorisk Årbog* 1979, 9-99.
- ²⁷ *Acta medica* 5 (1680), 282-283. Helge Kragh: *Phosphors and Phosphorus in Early Danish Natural Philosophy*, under udgivelse.
- ²⁸ Vilhelm Maar (red.): *Mindeskrift for Oluf Borch*. København 1926, s. 15-26.
- ²⁹ Garboe 1949, bd. 1, s. 152.
- ³⁰ Denne tese er udviklet af Jacob Danneskiold-Samsøe i hans ph.d.-afhandling fra Lunds Universitet om naturvidenskabens i 1600-tallets Danmark og Sverige, *Museum of the World: Cultures of Natural Philosophy in Seventeenth-Century Scandinavia*. Institut för Idéhistoria 2003.
- ³¹ "Gamle Kiøbenhavnske Tildragelser og Synderligheder. Samlede og fra Latinen oversatte udaf Thomæ Bartholini Acta medica." *Journal for Politik, Natur- og Menneske-Kundskab*, 1826, bind III, 221-222, bind IV, 225-234 og 239-240.
- ³² Sten Lindroth: *Svensk Lärdomshistoria. Frihetstiden*. Stockholm 1978, s. 83-90.
- ³³ Hermetismen betegner i denne sammenhæng en med paracelsismen beslægtet form for kemi og lægekunst, der henførte sine rødder til en mytisk tænker fra oldtiden, Hermes Trismegistos. Også Ole Borch var stærkt præget af den hermetiske tradition, der er beskrevet i Aksel Haaning: *Naturens Lys: Vestens Naturfilosofi i Højmiddelalder og Renæssance*. København 1998.

Da brobygningspolitikken trådte vande

Sikkerhedspolitiske metaforer 1945-49

At "træde vande" er en metafor brugt af en politisk aktør midt under Påskekrisen i 1948 for at beskrive en sikkerhedspolitisk krise. Der var rygter om en sovjetisk trussel, og man vidste ikke, om man skulle forlade sig på FN, Norden eller planerne om en Atlantpagt. At træde vande blev kun brugt én gang, men andre metaforer vandt indpas og fik betydning som begreber i dansk sikkerhedspolitik. Denne artikel sætter fokus på metaforerne bag den kolde krigs begyndelse. Ud fra en kognitiv metaforforståelse ser den nærmere på metaforer som "inddæmning", "blok" og "brobygning", der var en del af den sikkerhedspolitiske sprogbrug i perioden 1945-49. Artiklen antyder samtidig, at FN som sikkerhedspolitisk koncept måske spillede en større rolle i samtiden, end mange historiske fremstillinger giver indtryk af.

Af Peter Hallgaard Christensen, cand. pæd. i historie og samfundsfag, CVU Jelling.

Inspirationen til at se på de sikkerhedspolitiske metaforer bag den kolde krigs begyndelse i Danmark kommer fra det, som i engelsksprogede historiografier ofte omtales som "the Linguistic Turn",¹ og som dækker over en generel interesse for at koble historievidenskab med sprogteori. Et område indenfor sprogteori, der har været lidt overset, er den gren af kognitionsvidenskab, der kaldes kognitiv semantik, hvor man gennem studiet af sprogets metaforer og skemaer afdækker kognitive strukturer i den menneskelige tænkning. En af dem, som har forsøgt sig med kognitiv semantik som en historisk metode, er den engelske sprogforsker Paul A. Chilton. I hans bog, *Security Metaphors: Cold war discourse from containment to common house*, blotlægger han de metaforer, der lå bag den kolde krig.² Følgende artikel er et forsøg på at afprøve denne vinkel på det sikkerhedspolitiske sprogbrug i Danmark fra 1945-49.

Kognitiv semantik er en forholdsvis ny disciplin, hvis debut ofte tilskrives sprogforskeren George Lakoff og hans bog fra 1980 *Metaphors We Live By*, fordi han her lægger en ny vinkel på dagligsprogets metaforer.³ Ved metafor forstås der i kognitiv semantik selve det at overføre en mening eller viden fra noget velkendt til noget mindre

kendt. Det er derfor ikke kun den almindelige retoriske og kunstneriske forståelse af metaforbegrebet som udsmykning af sproget, det handler om, men metafor forstået som tænkning, eller som Chilton udtrykker det: "an indispensable ingredient of thought itself".⁴

At metaforer kan opfattes som konceptuelle skyldes ifølge den kognitive metaforforståelse, at metaforer trækker på dybere strukturer i den menneskelige tænkning. Metaforen ses således kun som toppen af isbjerget. Under metaforen, som den fremtræder i sproget, ligger nogle generelle kognitive skemaer, som igen trækker på en fælles menneskelig oplevelse af krop og bevægelse. Af samme grund bliver den metaforforståelse, Chilton anvender, ofte betegnet som "embodiment".⁵ Man kan således følge en metafor helt ned til menneskets fysiske erfaring med sit omgivende miljø. At bevæge sin krop (kinæstesi) og spatial fornemmelse ses som grundlaget for, at metaforen kan overføres. Oplevelser som at stå op, gå frem eller tilbage, være inde eller ude danner alt sammen et lager af basale fysiske skemaer, som brugen af metaforer trækker på. Denne embodiment-teori om sammenhængen mellem metaforer og fysiske skemaer tilbyder sig som en analy-

semetode ved studiet af sikkerhedspolitisk sprogbrug. Et eksempel kan være de metaforer, vi bruger for stat og nation. En stat kan omtales ved hjælp af mange forskellige metaforer, f.eks. som en person, en bygning eller et skib. Men baggrunden, for at vi forstår disse metaforer, er en generel forestilling om, at noget kan være afgrænset eller indeholdt i en "beholder". Brugen af metaforer for stater og nationer trækker således på et "container-skema" i den menneskelige tænkning, og den bygger igen på en fysisk og spatial oplevelse af at være begrænset, f.eks. i sin krop eller i et værelse.

Metaforer i sikkerhedspolitisk sprogbrug

Ifølge Chilton trækker metaforer i sikkerhedspolitisk sprogbrug ofte på container-skemaet. Man kan ifølge Chilton ligefrem tale om en "Immobilitet er sikkerhed" metafor bag vores forståelse af sikkerhed i internationale relationer.⁶ Hvad enten den nationale "beholder", vi opholder os i, ses som en båd, en person eller et hus, så er sikkerhed forbundet med, at "beholderen" ikke bevæger sig, men er i ro og har faste grænser. At tale om staternes suverænitet giver således kun mening, fordi vi har et container-skema at trække på. Des Asmusens tegning i *Svikmøllen* fra 1948 er udtryk for en sådan forståelse af sikkerhed i relation til et container-skema (se fig. s. 27). Den sikkerhedspolitiske usikkerhed under Påskekrisen giver sig her udtryk i billedet af "det tomme hus". Beholderen Danmark ligger åben og inviterer til ubudne gæster. Sikkerhedspolitiske metaforer med rod i container-skemaet dikterer imidlertid ikke nogen bestemt sikkerhedspolitisk opfattelse. M. Jensenius' tegning fra *Blæksprutten* fra året efter viser, at FN også kan opfattes som en "beholder" (se fig. s. 29). Danmarks sikkerhed placeres her indenfor rammerne af en større beholder, en fælles bustur. Analyseobjektet ved metaformetoden er derfor ikke nødvendigvis det farverige billedsprog. Ofte er det brugen af ord som "indenfor" og "udenfor" hos de politiske aktører, der afslører, hvordan man opfatter

sikkerheden omkring "beholderen" Danmark. Den kognitive metaforvinkel på det sikkerhedspolitiske sprogbrug kan naturligvis ikke stå alene, men kan være et værktøj ved siden af en mere traditionel sikkerhedspolitisk analyse. Dette gælder ifølge Chilton specielt i forbindelse med politiske kriser og omvæltninger: "Political crises are also conceptual crises, and conceptual crises require a cognitive reordering, in which metaphors may play a crucial role".⁷

Sikkerhedsmetaforerne bag Den kolde krigs begyndelse

Udgangspunktet for Chiltons analyse er forestillingen om perioden 1945-47 som en konceptuel krise. Man vidste simpelthen ikke, hvordan Amerikas sikkerhedspolitiske situation skulle forstås. Først med Truman-doktrinen i marts 1947 kom der et sikkerhedspolitisk koncept, der kunne omsættes i en praktisk politik, nemlig containmentpolitikken. Indtil krigens slutning opererede Roosevelt-administrationen med en anden metafor for efterkrigstidens sikkerhedspolitik end containment. Selvom USA havde en lang tradition for isolationspolitik, var man i løbet af 30'erne begyndt at tale om „the open door“ eller „åbenhed“ som det, der skulle præge de internationale relationer i fremtiden. En forestilling, som kan sammenfattes under en „world as community metaphor“, der rummede forestillingen om det internationale system som et stort samfund.⁸ Ved krigens slutning var dette sikkerhedskoncept imidlertid kommet i krise. Det skyldtes ikke mindst de erfaringer, der var gjort under krigen, hvor angrebet på Pearl Harbor vendte op og ned på amerikanernes sikkerhedsopfattelse. Da Truman-administrationen tog over efter Roosevelt, havde den således ingen klare forventninger til efterkrigstidens internationale samarbejde. Der opstod derfor en krise i udenrigspolitikken, da det allerede i 1945 kom til uoverensstemmelser med Sovjet om de politiske forhold i Østeuropa. Diplomatiets vaklede mellem en samarbejdskurs, hvor man var parat til at indrømme Sovjets politiske

dominans i Østeuropa og en sætte ”hårdt mod hårdt” kurs.

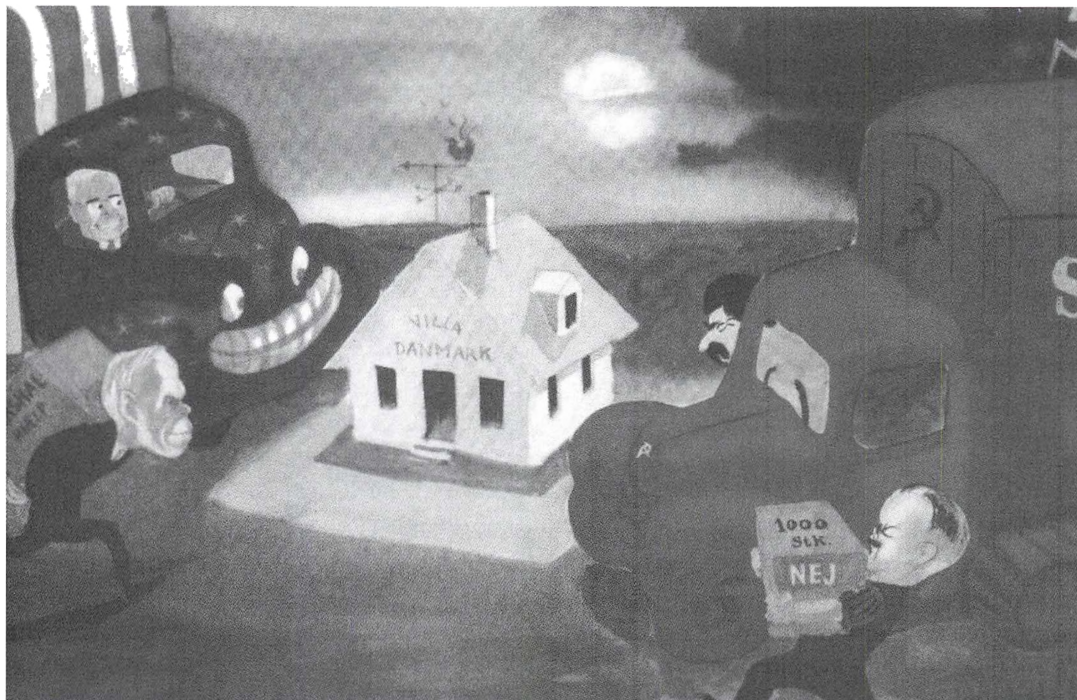
I denne søgen efter en måde at forstå Amerikas sikkerhedspolitiske situation på blev George Kennans „Long Telegram“ en indflydelsesrig faktor. Her mødte man for første gang den konflikttænkning og dikotomiske verdensopfattelse, som kendetegnede den kolde krig. Kennan var chargé d'affaires på den amerikanske ambassade i Moskva, og „the long telegram“ var en analyse bestilt af State Department i Washington for at få rede på den sikkerhedspolitiske situation. The long telegram blev offentliggjort i 1947, og her blev den containment-metaphor, som har lagt navn til den kolde krigs containmentpolitik, brugt for første gang, hvor der taltes om ”the containment of russians’ expansive tendencies”. The long telegram benyttede sig af en metaforisk argumentation, som gav mening, fordi den trak på container-skemaet, men brugte samtidig skemaet på en ny måde. Vi forstår, at stater kan være indeholdt i noget, og kan derfor også forstå sikkerhed som „inddæmning“, hvis indholdet er farligt. Containment-begrebet vendte derfor vrangen ud på container-skemaet for sikkerhed, man skulle ikke længere forhindre nogen i at komme ind (i beholderen), men forhindre nogen i at komme ud. Sovjet og kommunismen blev set som en farlig, flydende substans, der skulle afgrænses udefra. Containment-metaphoren kom til at ligge bag Atlantpagten og senere NATO og den opfattelse af to verdener, som kom til at præge den kolde krig. En stor del af de sikkerhedspolitiske omvæltninger i Danmark fra 1945-49 skyldes mødet med denne containment-metaphor. Det var en helt ny måde at forstå sikkerhedspolitik på og var markant anderledes end de tanker, der lå bag FN.

FN som container

Danmarks anerkendelse som allieret og indbydelse til De forenede Nationers stiftende møde i San Francisco i 1945 blev i samtiden ofte opfattet som slutningen på neutralitetspolitikken. Det er senere blevet diskuteret,

hvorvidt det var tilfældet. Men ser man på det politiske sprogbrug, som det formede sig i Danmark umiddelbart efter optagelsen, er der ingen tvivl om, at Danmark var i færd med skabe et nyt sikkerhedskoncept. Ikke alene lægger de politiske aktører afstand til neutralitetspolitikken, men ser man på metaforerne og de bagved liggende skemaer er det klart, at de var under omvæltning. Den sikkerhedspolitiske opfattelse bevægede sig fra en traditionel opfattelse af sikkerhedspolitik, hvor Danmark var en selvstændig container, der skulle sikre sin overlevelse i et magtstrategisk spil, til en forestilling om Danmark som en container, der var indeholdt i en større FN container. Politikernes sprogbrug i 1945 om det nye FNs betydning for Danmarks sikkerhed røber således en før-efter opfattelse og giver en næsten fysisk fornemmelse af at Danmark nu, i modsætning til tidligere, er flyttet ”indenfor rammerne” af noget større og sikkert. Følgende er fra Bertel Dalgaard’s tale i folketinget den 4/10 1945, men lignende opfattelser af FNs store betydning for Danmarks sikkerhedspolitik fandtes hos alle partier: ”Begrebet Neutralitet er altså bortfaldet og erstattet af vores pligter og rettigheder *inden for* det nye forbund. Nu har nationen givet afkald på sin fulde suverænitet. Alle stater skal nu stille væbnede styrker til rådighed for organisationen.”⁹ Et sådan sprogbrug skal naturligvis ses i sammenhæng med krigen. Man anser FN som en videreførelse af de allieredes samarbejde. Traumatet fra den 9. april forener både den nationale og internationale målsætning. Neutralitetspolitik og manglende samarbejde var skyld i krigen, men vi har lært lektionen, og nu går alle ind i et internationalt samarbejde.

At påvise, at det politiske sprogbrug i 1945 var fyldt af metaforer, som jeg har valgt at give fælles betegnelsen „FN som container“, er naturligvis ikke noget nyt. Andre fremstillinger af dansk sikkerhedspolitik kommer til det samme resultat, men vurderer samtidig ikke de politiske aktørers udmeldinger ret højt. De mange tilkende-

Tegning i Svikmøllen 1948. Anledningen er den britiske udenrigsminister Anthony Eden, som under et besøg i Danmark havde udtrykt bekymring for Danmarks sikkerhed: "Lad ikke Huset ligge som et tomrum som en hver kan flytte ind i". Karikaturen illustrerer samtidig den spatielle oplevelse, der ligger bag metaforer i sikkerhedspolitisk sprogbrug. Der var ikke længere noget kollektivt sikkerhedssystem, eller fælles idealistiske retsprincipper. Den europæiske container eller hus er erstattet med det nationale hus, som er helt alene i det stormagtspolitiske spil. (Tegning af Des Asmussen)

givelser om, at Danmarks sikkerhed nu hvilede på De forenede Nationers grund, er i senere forskning blevet anset som vage og upræcise og dækkende over, at man reelt ikke vidste, hvordan samarbejdet ville komme til at forme sig.¹⁰ På samme måde forklarer man også denne brede enighed på tværs af partierne. FN som sikkerhedsfaktor var ren principerklæring, som alle kunne blive enige om, fordi den praktiske politik stadig lå i dvale. Hertil kommer, at teorier om international politik generelt opererer med tendenser til „idealisme“ efter internationale krige og konflikter. Der opstår pludselig en tro på, at retsprincipper og ikke kynisk magtpolitik skal være ledetråden i international politik.

Hvordan denne tro på retsprincipper som ledetråd så bedømmes afhænger af, om man selv er realist eller idealist. Og generelt har man bedømt Danmarks tro på FNs

sikkerhedspolitiske garantier som utopiske, f.eks. hos Mary Dau, der ud fra en realistvinkel siger om situationen i 1945: „Nu stod man på en akse med lodder, som vejede tungt i begge ender,(øst-vest) uden man kunne vide, om de balancerede“. ¹¹ Danmark havde reelt kun det valg at begive sig ind under FN og tro på stormagternes principerklæringer om samarbejde og fred. Men allerede med Churchills „Jerntæppe“ tale d. 5/3 1946 brød denne sikkerhed sammen, og sikkerhedspolitikken var, ifølge Dau, tilbage i en virkelighed, hvor Danmark selv måtte sørge for sin sikkerhed ud fra de forhold som stormagtskonstellationerne dikterede. Men det ændrer ikke ved, at der bag de højstemte forventninger om fred og samarbejde også gemmer sig nogle kognitive skemaer, der placerer Danmarks sikkerhed indenfor nogle fælles internationale rammer, som ikke eksisterede tidligere. Et ud-

tryk for opfattelsen af Danmarks sikkerhed som uløseligt forbundet med FN kan ses af lovforslaget til forsvarskommissionens ned-sættelse d. 1/3 1946. Her skulle der udarbejdes en plan for „Danmarks fremtidige forsvar som suveræn stat under hensyntagen til dets stilling som medlem af De forenede Nationers organisation“.¹² Danmarks forsvar af sit suveræne territorium er således blevet et „spørgsmål der vedrører Danmarks mellemfolkelige forpligtelser“.

Blok og brobygningsmetaforer

Med den tiltagende spænding mellem Amerika og Sovjet blev opfattelsen af FN som overstatslig container naturligvis sat på prøve, men det er karakteristisk for den sikkerhedspolitiske debat, at den igen placerer stormagtkonflikten indenfor FNs rammer. Allerede da Christmas Møller d. 19/9 1945 bliver spurgt om Danmarks holdning til en eventuel vestpagt, giver han et svar der bygger på et FN som container skema: ”Den danske politik, og for så vidt også den nordiske, må være at udføre det dem naturligt påhvilende arbejde *indenfor De forenede Nationers rammer*, og ikke deltage i sådanne særaftaler”.¹³ Den „beramning“ af den begyndende stormagtskonflikt vedbliver lige indtil Påskekrisen at være det mest udbredte koncept for Danmarks sikkerhed. Der kan måske ligefrem tales om „containment“ længe før Kennan benytter sig af metaforen. Modsætningen mellem stormagterne er allerede i de danske politikeres sprogbrug „contained“ eller „inddæmmet“, nemlig af de „rammer“ som FN sætter. Her f.eks. hos Per Federspiel 1946: ”Da der efter krigen meget hurtigt aftegnede sig omridsene af en spirende magtkamp mellem et sovjetrussisk interesseområde og et angelsaksisk interesseområde, måtte det være Danmarks politiks opgave at tilkendegive, at denne magtkamp er Danmark uvedkommende, for så vidt som den fandt sted *indenfor de rammer*, som måtte anses for *tilladelige indenfor U.N.O.s organisation*”.¹⁴

Denne opfattelse af, at stormagtskonflikten var placeret trygt indenfor ram-

merne af FN og ikke berørte Danmarks sikkerhed, kunne naturligvis ikke blive ved med at eksistere uimodsagt. Specielt da „Blok“-metaforen vinder indpas, bliver det vanskeligt at opfatte magtkampen som noget for Danmark „uvedkommende“. At tale om blokke, som f.eks. østblok eller vestblok, trækker også på et container-skema. Men som sikkerhedsforståelse var container-ske-maet oprindeligt brugt på FN. Blokmetaforen bringer således uorden i den sikkerhedspolitiske logik, og fra 1946 kan man derfor tale om en konceptuel krise i den sikkerhedspolitiske sprogbrug. Sikkerhedspolitikken stod over for nye begreber, som ikke længere harmonerede med det koncept, der var skabt for Danmarks sikkerhed efter krigen. Hvis verden var ved at blive opspaltet i to blokke, hvad så med rummet imellem dem? Er det stadig indenfor en FN container eller overladt til sig selv? Ikke uventet gør blokmetaforen sin entre i det politiske sprogbrug sammen med en anden ny metafor i den sikkerhedspolitiske sprogbrug, nemlig „tomrum“. Som f.eks. hos Hedtoft d. 7/11 1946 i forbindelse med en handelsaftale med Rusland: ”intet fornuftigt menneske kan, når man ønsker en fredelig udvikling, være interesseret i, at Danmark eller Norden kommer til at ligge som den såkaldte vestbloks østgrænse eller den såkaldte østbloks vestgrænse ...” Ifølge Hedtoft må man udbygge sine kontakter til begge sider: ”... for at norden ikke på disse områder skal komme til at ligge som i et *tomrum*.”¹⁵

Denne begyndende tvivl på FN som sikkerhedsgarant skal ikke nødvendigvis ses som en tilbagevendende til det neutralitet eller tilpasningskoncept som lå bag 30ernes sikkerhedspolitik. Der holdes fast i forestillingen om FN som overstatslig container, samtidig med at man forsøger at afspænde blokbygningstendenserne. Den sikkerhedspolitiske kurs blev både i samtiden og eftertiden omtalt metaforisk som „brobygning“ eller brobygningspolitikken. En af de første gange, brobygningsmetaforen optræder, er hos kommunisten Ib Nørlund i hans

Tegning fra *Blæksprutten* 1949. På dette tidspunkt er forestillingen om "een verden" ved at gå i stykker. Men blæksprutten byder alligevel Europas lande med på en metaforisk bustur, der samtidig viser den kognitive semantik bag FN som overstatslig container. "Nationer er personer", og derfor kan de sætte sig indenfor i "FN bussen" og rejse med freden som mål. (Tegning af M. Jensenius)

indlæg i tidsskriftet *Fremtiden* i 1946: "Vi har mindre grund end nogen til at antage det som en tvangstanke, at verden nu opspaltes i to fjendtlige blokke – endsige medvirke dertil. Dansk politik må ikke blot gå ud på at holde sig fri af internationale blok-dannelser, men derudover kræver vor stilling af os, at vi på den internationale politik's område gør en i allerhøjeste grad aktiv indsats for at bygge bro mellem øst og vest, for at gøre vort til at fremme samarbejdet mellem vore to store allierede".¹⁶ Hvad der er interessant i forhold til udviklingen i USA er, at Ib Nørlund mener, at brobygningspolitikken som idé kommer herfra. Den amerikanske handelsminister, Henry Wallace, skulle i rene ord havde givet udtryk for, at Norge og Danmark skulle følge en brobygningens politik. Men meget sigende bliver Henry Wallace fyret af Trumanregeringen et par måneder efter, at Nørlund nævner

ham. Han bakkede ikke op om det ny containment-koncept, der var ved at tage form, men fastholdt en samarbejds politik overfor Sovjet. Chilton siger således om Wallaces fyreseddel: „Wallace was dismissed, and along with him the main vehicle for public expression of alternative postwar policies”.¹⁷

Forestillingen om at bygge bro kan ses som en konceptuel løsning på blokproblematikken. Man forsøger ud fra en tankefigur at lukke den spalte eller det tomrum, som er ved at opstå i den internationale container. Kan man bygge en bro, er spalten væk. Brobygningstanken er således et godt eksempel på, at metaforer i politisk sprogbrug kan få deres eget liv. Brobygningstanken er således mere et produkt af et metaforisk ræsonnement i fysiske størrelser (blokke, spalter og broer) end et produkt af politisk virkelighed. Af samme grund bliver brobygningspolitikken heller ikke vægtet sær-

ligt højt, når historikere diskuterer dansk sikkerhedspolitik. Brobygningsmetaforen anses f.eks. for at være en omskrivning for den gamle neutralitetspolitik, da ordet neutralitet vakte dårlige associationer til vores samarbejdskurs under krigen.¹⁸ Ord som brobygning og ikke-blok politik, var blot nye navne for en gammel politik.¹⁹ Danmark var derfor i virkeligheden mere „neutral allieret“, som Mary Dau udtrykker det.²⁰ Denne vinkel kan have sin rigtighed, når man som målestok lægger den reelt førte politik, eller som Olesen udtrykker det med henblik på realiteten bag brobygningsmetaforen: „indsatsen for at holde sig fri af øst-vest konflikten var markant større end de faktiske forsøg på at slå bro mellem modsætningerne“.²¹ Men som kognitivt skema var forestillingen om FN som overstatslig container stadig en faktor. Indtil 1948 troede man stadigvæk på FN som et kollektivt sikkerhedssystem, og det er på den baggrund brobygningspolitikken skal forstås. Hermed ikke sagt, at der for „lukkede døre“ ikke var overvejelser om nationens overlevelse, som kunne havde karakter af neutralitetspolitik, f.eks. ved at føre en ikke-provokationslinje overfor Sovjet. Men at dømme efter metaforene i det politiske sprogbrug var brobygning ikke en omskrivning for neutralitet forstået som den ”liggen død politik“, der prægede førkrigstidens sikkerhedspolitik (se fig. s. 31).

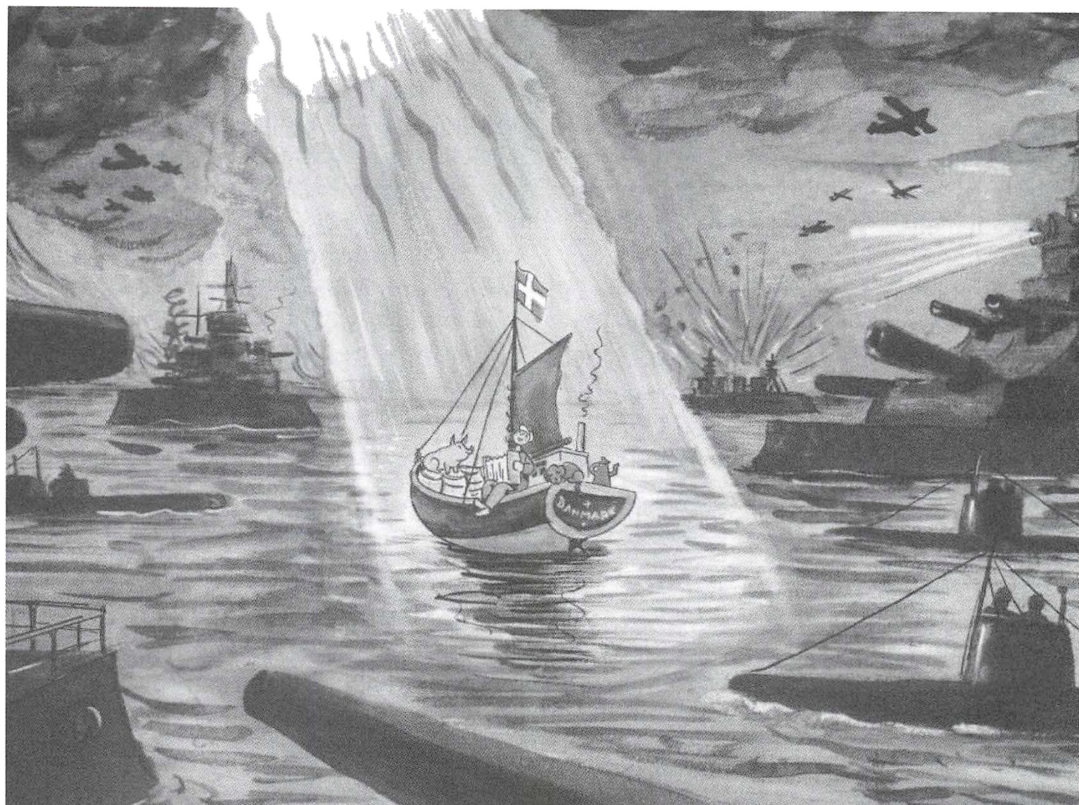
Brobygningsmetaforen i krise

De begivenheder, som for alvor kunne true brobygningsmetaforen som sikkerhedskoncept, kom i løbet af 1947-48. Marshallplanen og Påskekrisen gjorde det sværere at opretholde forestillingen om „Én Verden“ og FN som en kollektiv sikkerhedsgaranti. Der havde naturligvis været indiciet for blokdannelse før. USA havde haft kontroverser med Sovjet om forholdene i Østeuropa, og oplevelsen af Bornholmproblemet havde tvunget Danmark ud i spekulationer omkring forholdet til Sovjet. Men at dømme efter den politiske sprogbrug op-

fattede man disse problemer som noget, der foregik indenfor rammerne af det internationale FN forum. Med tilslutningen til Marshallplanen stod man imidlertid for første gang i en virkelighed, som var i direkte modstrid med de kognitive strukturer bag FN og brobygningspolitikken.

Det er dog sigende for Danmarks kollektive sikkerhedsbegreb, at man i begyndelsen udelukkende opfattede Marshallplanen som et fælles europæisk projekt indenfor rammerne af FN. Forestillingen gik på, at Marshallplanen ville blive en del af FN og Europa-kommissionen, desuden trak man hyppigt på den gamle forestilling om det europæiske hus, ved brugen af metaforer som „genrejsning“ og „genopbygning“. Marshallplanen blev f.eks. beskrevet som: ”En ide om hvorledes U.S.A. kan deltage i Europas økonomiske *genopbygning*.”²² Metaforer som genrejsning og genopbygning trækker på et container-skema. Det fælles hus, der skal genrejses, er „beholderen“ Europa, hvor vi alle er med. Marshallplanen blev som koncept derfor opfattet på samme måde som FN. Da Danmark d.10/7 1947 accepterede indbydelsen til konferencen i Paris, var Marshallplanen ikke i modstrid med Danmarks sikkerhedspolitiske koncept og brobygningspolitikken. Krisen opstod først, da Sovjet nægtede at være med og d.23/9. samme år dannede Kominform. Marshallplanen var nu ikke længere en genrejsningsplan for det fælles Europa, men kun for det vestlige Europa.

Løsningen på den konceptuelle krise blev en forestilling om det „differentierede fællesskab“. Man forsøgte at bibeholde fællesskabsmetaforen på det politiske og forsvarsmæssige ved at tillade en differentiering på det økonomiske. Men hvad der ydermere bidrog til krisen var, at der nu begyndte at vise sig uenighed på tværs af partierne. Under forespørgelsesdebatten d.10/3 1948 optrådte der ligefrem alternative og konkurrerende metaforer for Danmarks sikkerhed. Det differentierede fællesskab kom f.eks. til udtryk hos Gustav Rasmussen i debatten d.10/3 1948, hvor han

Tegning i *Blæksprutten* 1937. Anledningen var en artikel i *The Times*: "Danmark synes at have sat sin lid alene til forsynet". Billedet viser Danmarks sikkerhedspolitiske situation i 1930erne ud fra en "nationer er skibe" metafor, og er samtidig et billede på den realistiske forståelse af international politik. Der findes i den realistiske forståelse intet overordnet sikkerhedskoncept i internationale relationer (bortset fra forsynet). De enkelte "skibe" er henvist til at klare sig på egen hånd alt efter udrustning og navigationsevne. "At ligge død" og spekulere i sin egen ubetydelighed kan derfor være en fornuftig strategi for småstater. Men i slutningen af 30erne kunne denne traditionelle danske neutralitetsstrategi virke som en parodi. (Tegning af M. Jensenius)

om Marshallplanen sagde: "Dette økonomiske samarbejde er noget helt andet end en militær alliance eller en blok".²³ Denne skelnen mellem økonomisk, politisk og militært samarbejde var specielt vigtig for Socialdemokratiet, som på denne måde kunne imødegå kommunisternes angreb på Marshallplanen for at være amerikansk imperialisme ad bagvejen.

Det er blevet hævdet, at forsøget på at adskille Marshallplanen fra blokpolitik var aftalt spil.²⁴ De politiske aktører var godt klar over, at Marshallplanen var et led i et større containmentprojekt overfor Sovjet, og at det på længere sigt gik i retning af blokdannelse både politisk og militært. Men af strategiske

årsager var det aftalt bag lukkede døre udelukkende at omtale Marshallplanen som økonomisk samarbejde for alle. Man ville ikke udfordre Sovjet og give kommunisterne kort på hånden. Men den brede afvisning af blokmetaforen tyder på, at selv de borgerlige endnu ikke opfattede sig som en del af en blok. En række andre faktorer bidrog naturligvis også til den konceptuelle krise, som brobygningspolitikken befandt sig i. Ikke mindst begivenhederne i Tjekkosllovakiet d.22/2 1948 blev opfattet som alvorlige, fordi Tjekkosllovakiet lige som Danmark havde fulgt en brobygningskurs.

Da Bang-Jensen d.15/3 1948 kom til København med den såkaldte „hemmelige

analyse“ og udløste Påskekrisen, var det danske sikkerhedskoncept således allerede i krise. Bang-Jensens håndskrevne analyse var et „18 sider langt skræksscenario for et sovjetisk angreb på Danmark“, som stort set svarede til Truman-administrationens containment-politik.²⁵ Det budskab, Bang-Jensen spredte blandt indflydelsesrige kredse, gik på, at Danmark måtte bekende kulør i den gryende stormagtskonflikt, ellers kunne landet ikke påregne amerikansk hjælp ved et eventuelt angreb. Påskekrisen bliver ofte anset som „fingeret“ og betragtet som et forsøg på at skræmme Danmark med i en alliance.²⁶ Det interessante ud fra en metaforvinkel er imidlertid den heftighed hvormed „skræks scenariet“ fænger i offentligheden. Påskekrisen kan således omfattes som en konkurrencesituation mellem to forskellige sikkerhedskoncepter. En „skrantende“ brobygningsforestilling, hvor Danmark befinder sig i en verden indenfor rammerne af FN, og så en containment-forestilling, som placerer Danmark midt i mellem to fjendtlige verdener.

Metaforerne demonteres

Det videre forløb frem mod Atlantpagtens underskrivelse i 1949 er fattigt på de metaforer, der blev brugt indtil Påskekrisen. Man opgav nu FN som sikkerhedskonstruktion og forsøgte at skabe en alliance, som kunne sikre det nationale ”hus” en højere grad af sikkerhed end den „Edens have“, som Des Asmussens tegning i *Svikmøllen* giver udtryk for (se fig. s. 27). Forhandlingerne om et nordisk forsvarsforbund bryder sammen med den svenske afvisning d. 23/2 1949, og man begynder forhandlingerne om optagelse i Atlantpagten, som kommer d. 4/4. samme år. I denne periode på lidt over en måned demonteres nu de metaforer, som siden 1945 var blevet brugt for Danmarks sikkerhed. Den sikkerhedspolitiske storvask er naturligvis størst hos Socialdemokratiet, som lå midt i den ideologiske polarisering mellem vestvendte borgerlige og østvendte kommunister. Den 27/2 1949 er Socialdemokratiet

således klar til at afskaffe forestillingen om FN som overstatlig container og skaber af kollektiv sikkerhed: ”Den ulykkelige verdenspolitiske udvikling og modsætningerne mellem stormagterne har undergravet troen på, at De forenede Nationers organisation alene kan betrygge nationens sikkerhed”.²⁷ Og brobygningsmetaforen bliver endelig gravlagt af Hedtoft ved Atlantpagtens behandling i folketinget d. 23/3 1949, som samtidig viser, at der nu bruges vendinger fra containmentpolitikken, hvor Sovjet opfattes som en farlig ekspansiv magt, der skal inddæmmes: ”...i den *ekspansions* politik, der drives i Østeuropa, er der ikke brug for *brobyggere*, ikke brug for *nybyggere*, der vil ærligt samvirke og god forståelse med Vesteuropa og U.S.A. ikke brug for frie mænd, der vil *een verden*.”²⁸

Hvilke metaforer der så blev bygget op, og hvilke kognitive skemaer, de trak på, ligger udenfor denne artikels emne. Men allerede i debatten d. 23/3 1949 finder man elementer til den „allieret med forbehold“ holdning, som det har været hævdet, har præget det danske forhold til NATO.²⁹ Selv om man nu begynder at acceptere de kognitive strukturer, der ligger bag containment-metaforen, og opfatter Sovjet som en ekspanderende magt, der skal inddæmmes, så er det alligevel svært at slippe forestillingen om en fælles sikkerhed og genrejsning indenfor FN. Det gælder f.eks. Hedtoft, som efter lige at have demonteret forestillingen om FN som kollektivt sikkerhedssystem, siger: ”Den danske regering ønsker fortsat at føre en politik der kan styrke De forenede nationer og deres evne til at sikre freden”.

Sikkerhedsmetaforer, neutralitet og realisme

Ovenstående var et forsøg på at analysere dansk sikkerhedspolitik fra 1945-49 gennem brugen af metaforer i det politiske sprogbrug. Hypotesen bag en sådan vinkel er, at metaforerne gemmer på en kognitiv semantik, der giver indblik i samtidens sikkerhedspolitiske opfattelse. Afslutningsvis kan det

så være relevant at spørge, om denne metafor-metode bidrager med nogen ny viden? Her er det specielt opfattelsen af FN som sikkerhedspolitisk begreb i samtiden, der kan fremhæves. Det er en udbredt opfattelse, at dansk udenrigspolitik optog den traditionelle neutralitetspolitik efter befrielsen i 1945 og først med tilslutningen til Atlantpagten i 1949 skiftede til en alliancepolitik. Perioden indtil 1949 bliver opfattet som en neutralitetsperiode og begreber som „brobygning“ og „ikke blok“ som omskrivninger for neutralitetspolitik.³⁰ Når jeg alligevel har dristet mig til ikke at kalde brobygningspolitikken for en neutralitetspolitik, skyldes det, at den politiske sprogbrug ikke vidner om sådanne skemaer. ”FN som container” trækker på en kognitiv semantik i det politiske sprogbrug, der placerer Danmarks sikkerhed inden for rammerne af et kollektivt sikkerhedssystem. Neutralitet i førkrigstidens politiske sprogbrug rummede ikke sådanne forestillinger om en fælles overstatslig ”beholder”. Her agerede Danmark ud fra en realisme-tese om småstaternes begrænsede handlemuligheder i stormagternes spil, hvor man enten kunne underkaste sig andre eller ”ligge død”. Fra 1945 og frem til Påskekrisen var det sikkerhedspolitiske sprogbrug imidlertid anderledes. Sikkerhedsdebatten var her præget af en vilje til at afgive suverænitet og indgå i både pligter og rettigheder indenfor FN. Det betyder naturligvis ikke, at neutralitetsforestillinger om Danmarks sikkerhed ikke forekommer. Men som jeg har fremhævet, røber sprogbruget og de bagvedliggende kognitive skemaer, at metaforer som ”ikke-blok” og ”brobygning” ikke var neutralitet i traditionel forstand, men en del af det fælles sikkerhedskoncept, FN ansås for at være.

Forklaringen på, at neutralitet ses som det bærende sikkerhedskoncept fra 1945-49 i mange historiske fremstillinger, skal måske findes i forskellen mellem idealistisk og realistisk sikkerhedspolitik. Det er som om man indirekte antager, at Danmark til enhver tid vil være underlagt et kynisk magtspil i internationale relationer.

I lyset af den efterfølgende stormagtskonflikt bliver de idealistiske forventning til FN derfor ikke vægtet særlig højt. De bliver opfattet som tomme principerklæringer, inden Danmark atter var overladt til selv at holde sig fri af stormagtskonstellationerne. Men hvis fokus rettes mod det sikkerhedspolitiske sprogbrug som sproglig empiri, der kan analyseres for sin kognitive semantik, så er forestillingen om FN som sikkerhedsgarant påfaldende konsistent. Man tvinges således til at overveje, om ikke FN nåede at blive et reelt sikkerhedspolitisk koncept, inden man i 1949 måtte vælge side.

Peter Hallgaard Christensen

¹ For en kort beskrivelse se: Georg G. Iggers: *Historiography in the Twentieth century*. London 1997.

² Paul A. Chilton: *Security Metaphors: Cold War Discourse from Containment to Common House*. New York 1996.

³ George Lakoff & Mark Johnson: *Metaphors we live by*. Chicago 1980.

⁴ Chilton, s.48

⁵ Se bl.a: Mark Johnson: *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago 1987.

⁶ Chilton, s. 60

⁷ Chilton, s. 115

⁸ Chilton, s. 413

⁹ Her efter Jack W. Jensen: *Dansk udenrigs og sikkerhedspolitik*. København 1978. s. 81 (min fremhævning).

¹⁰ Se f.eks.: Torsten Boring Olesen: *Jagten på et sikkerhedspolitisk ståsted i: Birgit Nüchel Thomsen: Temaer og brændpunkter i dansk politik efter 1945*. Odense 1995.

¹¹ Mary Dau: *Danmark og Sovjetunionen 1944-49*. København 1969. s.134.

¹² Her fra: Jensen, s. 85.

¹³ Her fra: Udenrigsministeriet: *Dansk sikkerhedspolitik*. København 1968. (II. nr. 9) (min fremhævning)

¹⁴ Citat fra tidsskriftet *Fremtiden*. nr. 7 1946. Her fra Jensen, s.86 (min fremhævning).

¹⁵ Her fra: Jensen, s. 89 (min fremhævning).

¹⁶ Citat fra *Fremtiden* nr. 8 1946. Her fra: Jensen, s. 87 (min fremhævning).

¹⁷ Chilton, s. 172.

¹⁸ Poul Villaume: *Allieret med forbehold*. Køben-

havn 1995, s. 95.

¹⁹ Bo Lidegård: *I Kongens navn*. København 1996, s. 576.

²⁰ Dau, s.136.

²¹ Olesen, s. 25.

²² Tale af Gustav Rasmussen, d. 11/7 1947. Her fra: Jensen, s. 94 (min fremhævning).

²³ Her efter: Jensen, s. 95 (min fremhævning).

²⁴ Se f.eks.: Olsen, 1994.

²⁵ Lidegård, s.449 ff.

²⁶ Peter Knoop Christensen: *Amerikaniseringen af det danske kulturliv i perioden 1945-58*. Ålborg 1983.

²⁷ Her fra: Jensen, s. 122.

²⁸ Her fra: Jensen, s. 126 (min fremhævning).

²⁹ Poul Villaume: *Allieret med forbehold*. København 1995.

³⁰ Se f.eks.: Lidegård, s. 576. Villaume, s. 96. og Dau, s. 249.

Mecklenburgerne, Margrete og magten

Af Markus Hedemann, cand. mag., redaktør ved *Diplomatarium Danicum*

Anders Bøgh, lektor, dr. phil., Historisk Institut, AU: *Sejren i kvindens hånd*. Aarhus Universitetsforlag 2003, 400 s., 398 kr.

Med Anders Bøghs disputats, *Sejren i kvindens hånd*, har dansk middelalder forskning fået en ualmindeligt veldokumenteret gennemgang af begivenhederne fra Valdemar Atterdags død til slaget ved Åsle 1389, hvor kong Albrecht af Mecklenburgs skæbne besegledes. Bøgh har et særdeles grundigt kendskab til periodens kilder og kan således med stor indsigt lægge dem til grund for sin fremstilling. Det er karakteristisk, at Bøgh drager sine konklusioner i hovedteksten og henviser diskussionerne til noterne. En i denne anmelders øjne udmærket praksis.

Bøghs vigtigste ærinde er at revurdere synet på den danske kongemagts stilling efter Valdemar Atterdags død. Allerede i 1373 havde kejser Karl IV lovet at støtte den unge hertug Albrechts kandidatur som konge i Danmark (cf. p. 83). Bøgh argumenterer endvidere for, at mecklenburgerne havde en stærk territorial position omkring tiden for Valdemars død, i og med de skulle sidde inde med Lolland som pantelen. Ligeledes havde de tilsyneladende allierede høvedsmænd på Riberhus, Koldinghus og Sejerø. Det fremgår af de såkaldte Grevesmühlentraktater dateret d. 21. januar 1376 (p. 85 ff.), hvori mecklenburgerne allierer sig med de holstenske grever, som bliver lovet netop Lolland (som Bøgh p. 33 gør rede for sandsynligvis var blevet dem skænket allerede af Valdemar Atterdag), Riberhus, Koldinghus og Sejerø efter en eventuel erobring af Danmark.

Bøgh tolker således, at dette indikerer mecklenburgsk herredømme over disse områder; tidligere forskning har tolket Grevesmühlentraktaterne derhen, at disse områder først skulle erobres for derefter at blive overladt til de holstenske grever. Sagen er imidlertid problematisk ifølge Bøgh selv, eftersom flere af beseglerne kan konstateres ikke at have været til stede på den dato, traktaterne bærer. Spørgsmålet er endvidere, om traktaterne overhovedet har haft retsgyldighed, eftersom Albrecht, tronprætendent og Valdemars dattersøn, tituleres konge af Danmark. Denne titel har han imidlertid renon-

ceret på ved indgåelsen af den senere københavnertraktat (cf. p. 124 ff.), i hvilken han tituleres hertug.

Københavnertraktaten fra 21. september 1376, hvori voldgift angående fordelingen af land mellem den unge hertug Albrecht og den danske konge aftales, har ligeledes været genstand for diskussion. Bøgh tolker den som en fordeling mellem kongen og hertugen, hvori der åbnes for muligheden af at give sidstnævnte et såkaldt fyrstelen. At den danske side misligholdte traktaten, og voldgiften ikke blev ført ud i livet, ændrer for så vidt ikke ved dette.

Bøgh gør grundigt rede for de kildekritiske problemer, Grevesmühlentraktaterne og aftalen i København indebærer. Man må sige, at netop på grund af disse vanskeligheder virker det ikke helt overbevisende at slutte ud fra Grevesmühlentraktaterne, at mecklenburgerne havde en stærk position i Danmark efter Valdemar Atterdags død. Men det er karakteristisk for Bøgh, at han lader kilderne stå frem, således at læseren har alle muligheder for at danne sig sin mening; dette er om noget styrken ved den kildebaserede fremstilling. Hvad angår aftalen i København, er man på mere sikker grund, og Bøgh kan have ret i, at den ikke kan tolkes i alle retninger, sådan som det har været god latin siden Erslev.

Mecklenburgerne havde iøjnefaldende mange allierede blandt danske stormænd. Bøgh gør nøje rede for disse (p. 92 ff.), deres færden og forbindelser i tiden efter Valdemars død, og det virker overbevisende, at mecklenburgerne i disse folk havde en betydelig støtte.

Alt i alt er det derfor berettiget, når Bøgh skriver (p. 295), at mecklenburgernes styrkeposition i tiden umiddelbart efter Valdemars død ikke har været rigtigt erkendt indtil nu. Det ændres ikke af, at det forekommer usikkert, hvilket territorium de havde direkte kontrol over.

Ved Olufs kongevalg d. 3. (eller 6.) maj 1376 ser Bøgh svaghedstegn hos den danske kongemagt. Sagen er, at hyldningen først fandt sted på Danehoffet ("parlamento") i Slagelse, hvor man skulle have forventet Viborg. Dette giver anledning til forestillingen om, at den jyske adel skulle have modsat sig Olufs hyldning. Problemet er, at man ikke kan spore nogen decid-

eret uvilje hos den jyske adel over for Oluf. Det, at han tilsyneladende aldrig modtog valg på landstinget i Viborg, kan for så vidt lige så godt skyldes, at hans position var så selvfølgelig og befæstet efter valget og udstedelsen af håndfæstningen i Slagelse, at dette ikke var nødvendigt (lakuner i kildematerialet kan for den sags skyld også gøre sig gældende). Trods alt kan man et år efter valget konstatere massiv tilstedeværelse og opbakning til den danske kongemagt ved danehoffet i Nyborg (cf. p. 226) fra den jyske adels side, hvilket ikke ligefrem tyder på en særlig jysk modstand ved Olufs valg. I øvrigt findes der ikke noget brev om hyldning af dronning Margrete på Viborg landsting efter Olufs død, hvilket bestemt ikke er det samme som, at hun havde en svag position (cf. p. 282). At Mecklenburgerne stod stærkt efter Valdemars død er således ikke nødvendigvis det samme som, at den danske kongemagt stod svagt. Det virker overdrevet, når Bøgh bruger udtrykket 'opløsning' om kongemagten i tiden umiddelbart efter Valdemars død (p. 295).

Ved Margretes magtovertagelse efter Olufs død d. 3. august 1387 (p. 279 ff.) får kongemagten en yderligere konsolidering med hendes kuplignende manøvre, hvor hun lod sig hylde som "vor frue, vor husbond... og hele Danmarks riges formynder" i Lund og Ringsted. Derefter lod hun en notar omforme hyldningsdokumenterne i sin egen favør. Hendes position bliver yderligere bekræftet i Odense derefter. Hun stod nu meget stærkt, i og med hun med notarens mellemkomst havde tiltaget sig den formelle myndighed til at udpege den nye konge. Det blev som bekendt Erik af Pommern. Den centrale magt var således yderst velkonsolideret, og i forbindelse hermed var det et spørgsmål om tid,

før Kalmarunionen blev dannet, efter den mecklenburgske fare var endegyldigt ovre i 1389. Således er det et væsentligt perspektiv, at Kalmarunionen ikke blev til som en reaktion på nordtysk ekspansion, men i et magtvakuum: "Ingen kunne hindre dens opståen" (p. 309).

Bøghs argumenter er lødigt og redeligt fremført. At hans henvisningspraksis kan forvirre, idet der henvises fra en dato til et nummer, der underforstået er et nummer i *Diplomatarium Danicum*, ændrer ikke ved dette. Missionen er sympatisk: Bøgh har villet fremdrage nogle interessante mellemregninger, som man ikke har givet tilstrækkelig opmærksomhed ud fra den sædvanlige og uundgåelige holdning: når det gik, som det gik, kunne det ikke gå anderledes.

Bøghs afhandling er særdeles indholdsrig. Der er slet og ret mange nyttige informationer at hente for den, der arbejder med/interessere sig for Skandinavien og Nordtyskland i senmiddelalderen. Således skal nævnes en ganske fremragende oversigt over Nordtysklands politiske forhold (p. 59 ff.). Man mærker, at Bøgh har arbejdet længe med perioden, og at han kan sit stof på fingrene. Han kunne måske godt have skåret lidt her og der: ind imellem er det, som om hovedsigtet tabes af syne.

Til sidst en bemærkning om sproget: det er fint, at man på universiteterne er begyndt at luge ud i akademiske tomgangsfraser og overflødige fremmedord. Bøghs sprog er absolut forståeligt for alle, hvilket er godt og smukt. Dette bør imidlertid ikke stå i vejen for en præcis stil. Bøghs anvendelse af parenteser, småord ("jo", "vel") og selvkommenterende indskudte sætninger virker forstyrrende og giver uvilkårligt det indtryk, at han ikke selv helt tror på, hvad der står.

Markus Hedemann

Historiografi fra Christian IV's tid

Af Sebastian Olden-Jørgensen, adjunkt ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Karen Skovgaard-Petersen: *Historiography at the Court of Christian IV (1588-1648). Studies in the Latin Histories of Denmark by Johannes Pontanus and Johannes Meursius, Museum Tusulanum Press 2002, 454 sider, kr. 298.*

Dette værk handler om to danmarkshistorier af henholdsvis Johannes Pontanus og Johannes Meursius fra 1630'erne, som kun de færreste overhovedet kender til. I den almindelige historikers almindelige ser den lille

kongerække af forfattere til danmarkshistorier nemlig sådan ud: tilløbene hos Svanning, Vedel og Krag efterfulgt af Huitfeldt, der rager op over alle de andre, fordi han rent faktisk fik skrevet og udgivet en omfattende Danmarkshistorie. Derpå den stadig læseværdige Ludvig Holberg, den vidtløftige P.F. Suhm, den fyndige C.F. Allen, hvorefter enkeltmandsværkerne stort set afløses af kollektivforetagenderne fra Danmarks Riges Historie til den nu udkommende anden udgave af PoliCylde. Denne kongerække er i allerhøjeste grad et resultat af en ganske bestemt "stor fortælling" om den danske historiografi, der oprindeligt blev lagt til rette, så den kulminerede med det kritiske gennembruds historikere: Kr. Erslev, J.A. Fridericia & Co.

Set ud fra denne synsvinkel kunne genstanden for Karen Skovgaard-Petersens grundige og solide norske disputats på engelsk, nemlig de i Christian IV's tid gentagne og til sidst vellykkede forsøg på at få udarbejdet repræsentative latinske danmarkshistorier, tage sig ud som en med rette overset blindgyde i den danske historiografi. Det er f.eks. typisk, at da dansk historiografis førstekvinde, Ellen Jørgensen i 1923 på vegne af Sprog- og Litteraturselskabet udgav en fødselsdagshyldest til den danske historikerlaugs oldermand, Kristian Erslev, med titlen "Danske Historikere fra Saxo til Erslev", så fandt hverken Pontanus eller Meursius optagelse i det fine selskab.

Nu er der imidlertid (heldigvis) andre indfaldsvinkler til historien i almindelighed og historiografien i særdeleshed end selvbevidstheden hos det kritiske gennembruds historikere – alle deres øvrige fortjenester ufortalt. Man kan jo f.eks. se på Pontanus og Meursius som kilder til politiske og religiøse forestillinger, bestræbelser og konflikter under Christian IV: Hvordan forholder de to forfattere sig f.eks. til magtforholdet mellem konge og rigsråd? Eller man kunne opfatte dem som det, de også var ment som, nemlig litteratur: Hvilke genrekonventioner kunne de vælge imellem, hvad betyder det for vores læsning af dem, og hvad kan vi udlede af deres valg? Pontanus og Meursius' danmarkshistorier er i vid udstrækning ens i indhold og kilder, men meget forskellige i udførelse: Hvorfor valgte man fra dansk side at finansiere parallelle foretagender, og hvad siger forskellene mellem de to om samtidens historiografi, litteratur, politik og patron/klient-forhold? Hvilken stilling indtager Pontanus og Meursius i forhold til den ældre og samtidige historiografi? Dette er blot nogle af de spørgsmål, som

Skovgaard-Petersens indgående analyse og kontekstualisering af de to danmarkshistorier åbner op for.

Skovgaard-Petersen har imidlertid valgt at strukturere sin afhandling ikke med udgangspunkt i de ovenfor antydede spørgsmål, men på grundlag af teksterne selv. Først præsenteres de to forfattere. Derefter skitseres deres forgængere siden reformationen. Derpå følger analyser af først Pontanus og derefter Meursius med gennemgang af bøgernes opbygning, kilder, temaer etc. Til slut præsenteres en analyse af teksternes stil og virkemidler samt de to forfatters kommentarer til hinanden. En kort konklusion afrunder bogen. Denne disposition gør i forbindelse med forfatterens store grundighed teksten stedvis noget omstændelig, gentagende og tung at læse. På den anden side har den til tider trættende udførlighed i præsentation og analyse en afgjort fordel. Jeg vil ikke sige, at Skovgaard-Petersen fuldstændig sparer os andre for besværet med at læse Pontanus og Meursius, men det er tæt på! Dermed har hun faktisk gjort talrige læsere med ingen eller kun svage latin-kundskaber en uvurderlig tjeneste. Pontanus og Meursius er nu tilgængelige på en måde, de ikke har været tidligere, og det endda på et pænt og klart engelsk. Rent bortset fra det fortjenstfulde i på den måde at gøre dansk historie og forskning tilgængelig for udlandet, svarer det også på smukkeste vis til intentionen bag Pontanus' og Meursius' værker: De skulle præsentere Danmark og Danmarks historie for det internationale kulturelle og politiske establishment. I en tid, hvor akademisk bogproduktion ikke sjældent er præget af urimeligt hastværk og utålmodighed i slutfasen, skal det også fremhæves, at udenværkerne – fodnoter med talrige citater og henvisninger, litteraturliste og navneregister – er i skønneste orden.

Der er i denne anmeldelse lagt vægt på de aspekter af afhandlingen, der har mest interesse for historikere. Det skal imidlertid ikke skjules, at vi står over for et stykke tværfaglig forskning, der som antydnet i oversigten over værket disposition ikke forsømmer de litterære og filologiske (nylatinske stilistiske) sider af de to danmarkshistorier. Det må imidlertid være op til andre anmeldere at tage disse spørgsmål op. Her skal det blot udtrykkeligt siges, at Skovgaard-Petersens tykke afhandling rummer en rigdom af oplysninger, iagttagelser og tekstanalyser af interesse for alle, der beskæftiger sig med det 16. og 17. århundredes lærdomshistorie, historiografi, idéhistorie og politik.

Sebastian Olden-Jørgensen

En lille mand og fire store kvinder

Af Dan H. Andersen, ph.d., ekstern lektor, Institut for Historie, Københavns Universitet.

Niels Høffding: *Revolutionen, Napoleon og kvinderne. Fra hofsamfund til diktatur*. Gyldendal. 2001. 328 sider. Illustreret med kort. 295 kr.

Denne bog indeholder ansatser til flere bøger, men ingen af dem er afsluttede, hvorfor den fremtræder noget diffus, men velskrevet og interessant. Ifølge indledningen er hensigten at give en analyse af politisk kultur under den franske revolution og napoleonstiden set igennem fem kvindelige memoireskrivere, nemlig Hortense de Beauharnais, (datter af Joséphine, Napoleons første gemalinde), Madame de Chastenay, Madame de La Tour Pin, Madame de Boigne, og slutteligt den mest betydningfulde af dem, Madame de Staël. Imidlertid er der også lange afsnit om det enevældige monarkis sidste årtier og hoffivet i Versailles, revolutionen og napoleonstidens politiske og kulturelle historie. De fem damers memoierer er interessante, som den slags jo oftest er, når de omhandler mennesker midt i en verdenshistorisk begivenhed, men med en enkelt undtagelse overbeviser de ikke om, at de har en udsagnskraft, der rækker ud over det rent personlige. Undtagelsen er Madame de Staël, som udfolde-

de en betydelig litterær virksomhed og synes at have været i Napoleons søgelys i en grad, der er noget besynderlig. Når jeg skriver synes, er det med velberåd hu, for forfatteren dokumenterer ikke Napoleons specielle opmærksomhed ud over en bemærkning på side 221 om, at hun optrådte bemærkelsesværdigt ofte i den franske efterretningstjenestes daglige rapporter til kejseren.

Jeg tror, at bogens genesis har været ideer om at skrive revolutionens og napolenstidens kulturhistorie, en sammenligning mellem hofets fremtrædelsesformer under Ludvig XVI og Napoleon, tiden set gennem kvindernes øjne, og sidst, men ikke mindst, en form for *parallel lives* med Napoleon og Madame de Staël som hovedpersoner.

Disse temaer dukker op gennem hele bogen, men ikke særlig godt integreret eller analyseret til bunds. Konklusionen er, at der er meget at hente om en tid, der er alt for dårligt behandlet på historiestudiet i København bl.a. grundet de studerendes manglende sprogkundskaber, men både tema(er) og konklusion(er) er noget diffusse.

Dan H. Andersen

Guldalderens teologi

Af Jes Fabricius Møller, ph.d., Institut for Historie, Københavns Universitet.

Jens Rasmussen: *En brydningstid – Kirkelige holdninger i guldalderperioden 1800-1850*. Odense Universitetsforlag 2002. 178 sider, 175 kroner

Der findes vel stort set ikke den historiske periode, der ikke passer ind under over skriften brydningstid. Den brydning, som Jens Rasmussen ønsker at beskrive, er den mellem det 18. århundredes rationalisme og den nyere tids vækkelser. Et væsentligt problem i beskrivelsen af det 19. århundredes teologi- og kirkehistorie er, at dens to væsentligste skikkelser, Grundtvig og Kierkegaard, begge var outsider i kirkelig henseende – deres indbyrdes

forskelligheder ufortalt. For eftertiden har de været centrale, men denne stilling er historisk set et falsk centrum. En kirkehistorie set gennem deres optik giver ikke et retvisende billede af Guldalderens kirkeliv, for de var begge trænede polemikere, der gerne karikerede modstanderen for pointens skyld. Et andet problem er, at romantikken som epoke traditionelt ikke har fundet nogen væsentlig plads i kirkehistorien, der lader rationalismen vare til ca. 1840. Den underforståede præmis er, at danske teologer ikke var romantikere. Det var de nu nok, ikke i litteraturhistoriens forstand, men forstået som en videre karakteristik af et embedsborger-skabs dannelsesideal, der byggede på en vok-

sende selvtilid og en god del tysk, idealistisk filosofi. Hans Vammens små fortættede studier af dansk guldalder (*Historisk Tidsskrift* 1984/1 og 1987/1 samt i *Meddelelser fra Thorvaldsens Museum* 1997) er at anbefale i denne sammenhæng.

Jens Rasmussen ønsker at rette op på det, som han med rette kalder et forvrænget billede af de centrale skikkelser fra tiden. Det har han gjort med ph.d.-afhandlingen fra 1996 om Fyns biskop fra perioden 1834-48, N. Faber, i nogle mindre artikler og nu med denne bog. Pointen er, at beskrive kirken som langt mere rummelig og liberal end hidtil antaget og dens præster som langt mindre rationalistiske. Det sker ved en gennemgang af tre konflikter, hvor kirkens stilling stod på spil: Grundtvigs strid med H.N. Clausen 1825, striden om forslag til et nyt kirkeritual 1839 og endelig spørgsmålet om kirkeforfatningen i 1840erne. For den førstes vedkommende kan Rasmussen vise, at Grundtvigs billede af Clausen som forbenet rationalist er ganske fortegnet. I ritualstriden er det Rasmussen meget om at demonstrere, at Mynster var meget midtsøgende. Oven i købet gav han efter for nogle af Grundtvigs synspunkter. Joakim Garff har i sin senere end denne bog udkomne Kierkegaard-biografi, *SAK*, demonstreret i hvor høj grad Kierkegaard faktisk forsøgte at tækkes Mynster næsten helt frem til dennes død, hvilket underbygger Rasmussens tese om Mynster som samlingsfigur. Kirkeforfatningsspørgsmålet, der for så vidt stadig er uløst, viser bl.a., at baptisterne blev mødt med mere forståelse i 1840erne, end man almindeligvis tror.

Bogens brødtekst fylder reelt kun godt 120 sider, og for en læser, der generelt synes, at der udgives for tykke bøger, er det lidt uvant at mene, at en bog er for tynd. Men det er den. Den ligner tre artikler med et forord. Den er

for så vidt konsistent og utrolig informationsmættet. Den kunne godt fortjene en gennemskrivning for at live sproget lidt op, men det er en biting. Problemet opstår, når det handler om diskussionen af forfatterens ærinde. En så væsentlig bog som Jørgen I. Jensens *Den fjerne kirke* nævnes først i konklusionen, selvom den burde have indtaget en central stilling i en forskningsdiskussion, da den netop tager fat på romantikken som kategori i kirkehistorien.

Det er ikke fordi Jens Rasmussen ikke har læst på lektien. Hans litteraturliste er imponerende lang, og med i alt 414 noter er der tale om en meget veldokumenteret bog. For den indsats havde jeg gerne set en kritisk gennemgang af den eksisterende litteratur, et forsøg på at kategorisere den og positionere sig selv i forhold til den, for Rasmussen har, så vidt jeg kan vurdere, faktisk begået et originalt bidrag til guldalderens åndshistorie, uden at han yder læseren den service at gøre klarere rede for, hvori originaliteten består. Vi mangler faktisk klarhed over guldalderen som lærdomshistorisk epoke. Begrebet er blevet taget for givet i for lang tid. Jens Engberg gav i sin tid biedermeierborgerligheden et ordentligt pulver med sin bog *Dansk Guldalder*, men siden er perioden næsten ganske blevet monopoliseret af kunsthistorikere, der udgiver fondsunderstøttede pragtværker om æstetiske spadsereture i København eller opulente biografier. Ikke et ondt ord om biografier eller kunsthistorikere, men historikerne har været påfaldende langsomme i optrækket på alle andre områder end den snævert politiske historie. Derfor skal der ikke være tvivl om, at Rasmussens bog er et velkomment bidrag til karakteristikkene af Guldalderen, og man har lov til at håbe, at han får lejlighed til at skrive mere af en syntese næste gang.

Jes Fabricius Møller

Harmonisering eller særordning?

Af Axel Johnsen, forskningsstipendiat, cand.mag., Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Peter Fransen m. fl.: *Harmonisering eller særordning. Sønderjylland som administrativ forsøgsmark efter Genforeningen i 1920. Bind 1. Historisk Samfund for Sønderjylland 2002. 587 s. illustreret. 298 kr.*

Alerede inden krigsåret 1918 var omme, begyndte danske forberedende organer og lovudvalg at arbejde på at finde ud af, hvordan Sønderjylland rent administrativt skulle optages i Danmark. Der var rigeligt at tage

fat på. Der skulle træffes hundredvis, ja, tusindvis af store og små beslutninger.

Det kunne naturligvis ikke klares fra den ene dag til den anden, og derfor havde man kun nået at ordne de allermest presserende spørgsmål, da genforeningsfestlighederne begyndte den 10. juli 1920. Der var stadig lang vej hjem, før man med rimelighed kunne sige, at Sønderjylland i administrativ henseende var smeltet sammen med Kongeriget. Det tog årtier at komme ud i alle krogene, og på enkelte områder kom man aldrig derud. Derfor er der den dag i dag reminiscenser fra preussisk tid i den sønderjyske forvaltning. Det mest kendte levn vil formentlig være det, at børn født i Sønderjylland registreres i et civilt register, mens børn født i Kongeriget bliver ført i kirkebogen – uanset om barnets forældre er muslimer, ateister eller tilhører Jehovas Vidner. I den foreliggende bog beskrives denne vel nok mest prominente af de sønderjyske særordninger af forhenværende landsarkivar, Hans H. Worsøe.

Det er det lange, sejge og endnu uafsluttede træk frem mod den totale ensartethed i forvaltningen i Sønderjylland og Kongeriget, som seks forskere har sat sig for at beskrive i den foreliggende bog. I princippet er der vel stof nok til de første ti bind, og derfor har forfatterne sorteret alle de områder fra, hvor overgangen fra tysk til dansk forvaltning blev klaret fra den ene dag til den anden. Det skete typisk på områder, hvor det var praktisk med en strikst gennemført standardisering, som for eksempel inden for jernbane-, post- og telefonvæsenet, men det skete også på andre områder, for eksempel dér hvor staten ønskede klart at demonstrere over for borgerne, hvem der nu bestemte.

Efter denne afgrænsning er der kun de områder tilbage, hvor der ikke med det samme blev gennemført en standardisering. Det kunne der ifølge indledningen være tre grunde til: 1) Fordi det ikke var praktisk muligt uden at bringe borgerne i klemme. Her måtte der overgangsordninger til. 2) Fordi den preussiske forvaltning ganske enkelt var bedre end den danske, og det derfor ville have været idiotisk at afskaffe den. 3) Fordi man kunne afprøve nye ideer i offentlig forvaltning – hvor man altså kunne bruge Sønderjylland som en administrativ forsøgsmark. Ifølge indledningen er det de sidste to områder, der har haft forfatternes særlige interesse.

I et optaktskapitel gør Hans Schultz Hansen rede for de brede linjer i den retlige og

administrative sammensmeltning af Sønderjylland og Kongeriget. For at gøre det hele mere overskueligt blev det i 1920 besluttet at lade alle regler og ordninger fra preussisk tid beholde deres gyldighed *indtil*, der var indført nye danske. På den måde undgik man mange tvivls-spørgsmål: Hvis der siden genforeningen ikke var indført dansk administration på et givent område, var de gamle preussiske regler stadig gældende. Et vigtigt skifte indtraf godt og vel 10 år efter Genforeningen. Nu blev forholdet vendt om, således at dansk forvaltning over en bred kam blev gældende *på nær* på de områder, hvor der var indført særordninger.

I det efterfølgende kapitel beskriver Hans Schultz Hansen forholdene omkring ordningen af amterne. Det var et diskussionspunkt, om man skulle bibeholde de gamle preussiske kredse (en for hver købstad) som amter, hvorved de sønderjyske amter både i geografisk og befolkningsmæssig henseende ville blive mindre end amterne i Kongeriget. Her gjorde der sig også nationale argumenter gældende: Hvis hver købstad blev amtsby, ville det betyde, at der i alle købstæder ville være højt placerede danske embedsmænd. Det kunne gavne det danske kulturliv i byerne og påvirke det højere borgerskab, som overvejende var tysksindet. Et andet vigtigt spørgsmål i den henseende var, om man som noget helt nyt skulle bryde juristernes monopol på stillingerne som amtmænd. Det var især daværende indenrigsminister Ove Rode, der i 1919 pressede på for at gøre dette forsøg, men ideen løb imidlertid ud i sandet, blandt andet på grund af Zahle-ministeriets fald i 1920. Det eneste "særlige" ved Sønderjylland på det amtslige område blev således amternes lidenhed. Og det blev udlignet ved sammenlægningerne i 1970 og 1972.

Et kapitel er forfattet af Peter Fransen og omhandler politikvæsenet. En af de vigtigste forskelle mellem Sønderjylland og Kongeriget var, at ordenspolitiet, som indtil 1938 var et kommunalt anliggende nord for Kongeåen, blev statsligt i Sønderjylland. Det enhedspoliti, som vi kender i dag, blev altså i Sønderjylland indført 18 år før det skete i resten af landet. Men der var ikke tale om nogen forsøgsordning. Den sønderjyske model skyldtes dansk usikkerhed over for det tyske mindretal. Et statsligt politi var ganske enkelt et mere effektivt – og frem for alt et mere loyalt – redskab for statsmagten til at overvåge hjemmetyskerne med. Det gjaldt

også en anden sønderjysk særordning på politiområdet, nemlig oprettelsen politiadjutantstillingen. Efter at den tyske mindretalsbevægelse i Sønderjylland i 1933 havde sluttet sig til nazismen og krævet at komme "Heim ins Reich", skulle politiadjutanten koordinere hele landsdelens politiindsats og rapportere om mindretallets bevægelser til København.

Leif Hansen Niensens emne er tinglysningen. På dette område var problemet et andet. Det tyske grundbogssystem var ganske enkelt bedre end det danske system med skøde- og panteprotokoller. Der ville det altså have været et tilbageskridt, hvis man havde indført dansk praksis i den nye landsdel. Derfor lod man det tyske grundbogssystem i Sønderjylland fortsætte, indtil der i 1926 kunne gennemføres en landsdækkende reform netop med det tyske system som forbillede.

Kim Furdal tager i sit bidrag de sønderjyske flækkekommuner under behandling. Flækkekommunerne var en slags mellemting mellem sogne- og købstadskommuner, og i det område, som blev indlemmet i Danmark i 1920, var der fem byer med flækkestatus, nemlig Augustenborg, Christiansfeld, Højer, Løgumkloster og Nordborg. Spørgsmålet var nu, hvordan disse flækker fik tilgodeset deres hævdvundne rettigheder under et dansk styre, som ikke kendte til flækkebegrebet. I Danmark var der ikke politisk vilje til at indføre en særordning på området, og derfor kom flækkerne i stedet ind under den såkaldte "Marstalordning", som nogenlunde gav samme fordele som den gamle flækkestatus. Kim Furdal peger med rette på det paradoksale i, at Marstal, som jo havde erhvervet sine særrettigheder, mens Ærø hørte til hertugdømmet Slesvig, nu kom til at lægge navn til en ordning i Sønderjylland. Forfatteren mener, at dette paradoks skyldes historisk uvidenhed hos beslutningstagerne – en uvidenhed, som tilsyneladende også gjorde sig gældende i diskussionen om kommunalreformen i 1950'erne og 1960'erne. Her glemte man ganske enkelt at tage de sønderjyske flækkekommuner med i betragtning. Forsøgsmarken havde været der siden 1920, men erfaringerne blev aldrig høstet.

I bogens sidste kapitel gør Annette Østergaard Schultz rede for forholdene omkring de sociale forsikringer i Sønderjylland. Her var der to overordnede spørgsmål at tage stilling til: På den ene side var der spørgsmålet om, hvem der skulle betale støtte til de mange krigsinvalid

fra Første Verdenskrig. Dette spørgsmål løste sig selv, da den tyske stat på trods af danske protester indstillede betalingerne i juni 1920. Fra nu af var det den danske stats ansvar. På krigsinvalidområdet var er altså tale om en stor særordning, al den stund man i Kongeriget ikke havde en tilsvarende befolkningsgruppe. Det andet spørgsmål var ikke mindre kompliceret. Her skulle der foretages et skift fra det private sociale forsikringssystem, der var gældende i Tyskland, til det offentlige danske system. Det gik ikke helt gnidningsfrit for sig, blandt andet fordi de sønderjyske forsikringstagere, som udgjorde en stærk pressionsgruppe, betragtede deres indbetalinger fra tysk tid som deres personlige tilgodehavender. Det sociale område blev således præget af et utal af særordninger, der blandt andet betød, at enkelte sønderjyder vedblev at indbetale til private tyske forsikringer helt op i 1940'erne.

Sammenfattende må det siges, at bogen desværre ikke giver det helhedsbillede af den administrative genforening, som man som læser kunne forvente. Dertil er spredningen i artiklerne ganske enkelt for stor. Det gælder både form og indhold. Af bogens syv artikler ligger de fem på mellem 19 og 54 sider. Annette Østergaard Schultz's og Peter Fransens artikler skiller sig stærkt ud fra mængden med henholdsvis 166 og 171 sider. Dertil skal retfærdigvis siges, at sidstnævnte to forfattere har fået langt de tungeste emner at tumle. Men de er også gået dybere ned i kildematerialet end de andre forfattere. Det skal de ikke klandres for. Men det svækker helhedsindtrykket af bogen, fordi det bliver svært for læseren at sammenligne problemstillingerne og udviklingerne på tværs af de beskrevne emner.

Et andet problem er den tese, som forfatterne forsøger at binde artiklerne sammen med. Dels er den ikke vævet nok ind i enkeltbidragene, dels virker den ikke gennemarbejdet nok i sig selv. Det mest iøjnefaldende problem er, at Peter Fransen næsten kommer til at bugser sit bidrag om politikvæsenet ud over den formelle afgrænsning, der gives i indledningen. Her får vi jo stillet tre kasser til rådighed, som begrundelserne for de forskellige sønderjyske særordninger skal fordeles i. Kasserne er dejligt klart definerede, og man kan derfor ikke fortænke læseren i at klamre sig til disse kasser, når han skal igennem 587 siders administrationshistorie. Politikvæsenet passer ikke ind i nogen

af disse tre kasser, konkluderer Peter Fransen: "Sammenfattende må det siges, at det var de specielle nationale forhold i grænselandet, der gav Sønderjylland en særstilling på politio mrådet." (s. 239). Hm! Bogens væsentligste og længste bidrag er altså en undtagelse fra de tre regler, man som læser troede udgjorde bogens ramme. Først i den samlede konklusion allerbagest i bogen hentes politivæsenet tilbage i folden, idet der tilføjes en fjerde kasse til særordninger med nationale og politiske begrundelser: "Et fjerde hensyn havde et endnu stærkere politisk udgangspunkt. Det var det *mindretalspolitiske* hensyn." (Side 552).

Det svækker ikke Peter Fransens fortrinlige artikel. Men det svækker bogen som helhed. Forfatterne har leveret en række fine og bundsolide enkeltbidrag til den sønderjyske historie og den danske righistorie, og man vil for fremtiden ikke kunne komme uden om denne bog, når man skal vide noget om den sønderjyske administrations udvikling inden for de her behandlede områder. Dertil skal siges, at forfatterne har gjort sig umage for at få forklaret tunge administrationstekniske problemstillinger i et sprog, der er til at forstå. Det er i sig selv en præstation.

Axel Johnsen

Redningen af de danske jøder og erindringens globalisering

Af Thorsten Wagner, ph.d. stipendiat ved Technische Universität Berlin og University of Wisconsin-Madison (USA); tilknyttet Dansk Center for Holocaust- og Folkedrabsstudier.

Sofie Bak: *Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed og forskning. Museum Tusulanum 2001. 199 sider. 200 kr.*

Som bekendt har historievitenskaben – men også yngre nabodiscipliner som fx cultural studies – i de senere år været præget af en tiltagende refleksion over samfundets diverse former for „historiebrug“ og i tråd hermed har den beskæftiget sig med forskellige historie- og erindringskulturer. Interessen for denne meta-historiske dimension har endog frembragt et helt nyt forskningsfelt, memory studies. Det primære formål med denne forskning er ikke så meget at rekonstruere fortidens individuelle handlingsmønstre, bredere begivenhedsforløb eller kausale sammenhænge i historisk perspektiv, men derimod at undersøge på hvilken måde, under hvilke kulturelle, mentale eller sociale betingelser og via hvilke medier vore historie billeder og forestillinger om fortiden bliver (gjort) relevante for nutiden. Lidet overraskende har dette også udmøntet sig i et internationalt stærkt stigende antal forskningsprojekter og publikationer – hvorimod forskningen inden for dette felt i en dansk kontekst stadig forekommer overskueligt. Sofie Baks bog, der tager fat på et af de centrale elementer i nutidens danske erindringskultur, kan med dens undersøgelse af den gensidige påvirkning mellem forskningens og offentlighe-

dens forestillinger om historien placeres inden for denne forskningssammenhæng.

Bogen er udgivet med et historiespeciale som grundlag, udarbejdet under vejledning af Hans Kirchhoff. Den fremlægger som sådan ikke egentlige selvstændige forskningsresultater om selve begivenhedsforløbet på grundlag af egne kildestudier: her er det utvivlsomt stadig Rasmus Kreths og Michael Mogensens *Flugten til Sverige* (1995), der udgør det sidste årtis vigtigste monografi om selve emnet. Med udgangspunkt i „grundfortællingen“ om redningsaktionen, der fokuserer på oktober 1943 som udtryk for samarbejdspolitikens fallit og modstandsbevægelsens konsolidering og især fremhæver danskernes heroiske indsats, belyser forfatteren de forestillinger, der har været prægende for den historiske forskning indenfor dette felt siden 1945: Især Leni Yahils *Et demokrati på prøve* (1966/67) kom til at udgøre kernen i en sejlivet forskningstradition, der forklarede Bests fremgangsmåde med tesen om den rigsbefuldmægtigedes dobbeltspil: Han initierede aktionen for at befæste sin egen magtbasis, men saboterede den efterfølgende ved at lække den til sin medarbejder Duckwitz for derved at begrænse de negative følger, en deportation ville have haft for hans besættelsespolitik.

Selvom den efterfølgende kritiske forskning – især personificeret ved Tatjana Berenstein og

Gunnar Paulsson – i mange år gjorde sig umage for at sætte spørgsmålstegn ved Yahils tolkning, varede det dog længe, før det smalle tematiske fokus på Bests motiver og Duckwitz' rolle blev afløst af nye problemstillinger. Offentligheden forestillinger derimod forblev loyale overfor Yahils teser, dog ikke uden primært at fremhæve betydningen af Duckwitz' advarsel til Mosaik Trossamfund og især det danske folks heltedåd.

Bogens styrke ligger nok snarere i den efterfølgende del, der gennemgår de problemstillinger, som en mere konfliktbetonet, revisionistisk forskning i løbet af 1990'erne har taget fat på. Ud over en artikel af Arthur Arnheim – om menighedsledelsens svigten i de kritiske måneder – er det her først og fremmest Kreth og Mogensen, der har bidraget til, at den harmoniserende, konsensusprægede forskningstraditions hegemoni er blevet brudt. Dette skete ikke mindst ved at påpege, at flugten primært lykkedes, fordi tyskerne tillod det; at risikoen ved at engagere sig i redningsindsatsen var forholdsvis lav, og at fiskerne ikke sjældent tog sig – urimeligt – godt betalt. Bak præsenterer de kritiske indvendinger, der er blevet fremført mod disse teser, men fremhæver dog, at Kreth og Mogensens fortjeneste ikke mindst består i, at deres opgør med forskningstraditionen åbnede op for behandlingen af andre tabuiserede emner. Forfatteren gør i denne sammenhæng et spændende forsøg på at benævne de felter, hvor hun øjner et „revisionistisk potentiale“ for en fremtidig forskning, som f.eks. politiets og DSBs rolle i deportationsaktionen som eksempel på kollaborationens dilemma eller det forhold, at solidariseringen forekom overkommelig, fordi der ikke ville være tale om en langvarig, risikofyldt hjælp til at overleve i illegaliteten. Bak appellerer derudover til at tage fat på en nærmere undersøgelse af de forudsætninger, værdier og motiver, der var afgørende for redningsaktionens succes.

Bogens force består ikke mindst i at skildre, hvorledes referencerammen for den historiske interpretation har forandret sig i de senere år: fra at have læst redningsaktionen ind i en smal, nationalhistorisk besættelseskontekst bliver den nu placeret i en overordnet Holocaust-sammenhæng. En af forfatterens mere generelle teser går her ud på at konstatere en voksende kløft mellem en tiltagende kritisk og konfliktpræget dansk historisk forskning og offentlighedens mere traditionelle forestillinger om oktober 1943. Disse forestillingers tendens til at ideali-

sere og heroisere bliver yderligere forstærket af, at Holocaust som helhed i stigende grad er blevet tolkningsrammen for jødeaktionen i Danmark. Den internationale perception, der er domineret af en følelsesladet og ukritisk romantisering af danskernes tolerante og humanistiske nationalkarakter og gennemskyret af taknemmelighedens retorik, har vist sig at have en vis afsmittende virkning på forestillingerne i den danske offentlighed – ikke uden at dette til tider er gået hånd i hånd med en politisk-ideologisk eller turistisk-kommerciel instrumentalisering. Forfatterens eksplicite agenda går her ud på at argumentere for en ny tilnærmelse mellem diskurserne ved hjælp af en forsigtig og nuanceret formidling for derved at „levere et mere begribeligt og realistisk billede af forudsætningerne for redningen, som øger muligheden for, at nye generationer vil kunne identificere sig med jødernes redningsmænd og -kvinder“ (s. 171). Bak giver i denne sammenhæng udtryk for sit håb om, at Dansk Center for Holocaust- og Folkedrabsstudier vil kunne bidrage til at nå dette mål (Der kan i denne sammenhæng henvises til Mette Bastholm Jensen, der er tilknyttet DCHF og Yale University og arbejder på et komparativt anlagt ph.d.-projekt om redningsaktionens sociale og kulturelle forudsætninger).

Som et publiceret speciale er Jødeaktionen oktober 1943 uden tvivl en imponerende præstation. Selvom man måske ikke vil godtage alle forfatterens – til tider skarpe – domme over diverse forskeres bidrag, (f. eks. over Bent Blüdnikows, der som en af de første rejste spørgsmålet omkring nogle af de mindre flatterende sider af den danske politik overfor jøder i 1930'erne og 1940'erne), vil bogen med fordel kunne benyttes som et værktøj til at skaffe sig et første overblik over forskningen. Men ser man bort fra, at værket imponerer som speciale, og vurderer bogen som et bidrag til den danske og internationale forskning, er der dog nogle enkelte problematiske aspekter, der bør nævnes. For at begynde med den mest grundlæggende kritik: der savnes en redegørelse for de metodiske overvejelser, der er knyttet til begreber som „forestilling“, „offentlighed“, „myte“ eller „tradition“. Ved nærmere betragtning er bogen jo netop ikke en analyse af erindringskulturelle mønstre, men tager snarere udgangspunkt i et mere konventionelt overblik over den danske forskning, for derefter at undersøge, hvilken

genklang denne forskning finder i avisartikler og andre publikationer, der henvender sig til et bredere publikum. Men: en specifik, selektiv, journalistisk popularisering af forskning er jo ikke lig med „offentlighed“ eller med repræsentations- og kommemorationsmønstre i samfundet som helhed. En mere eksplicit markering af og begrundelse for bogens tilgangsvinkel ville således have været en fordel. Et forskningsbidrag netop på historie- og erindringskulturens lovende og innovative felt kunne have draget megen nytte af en stærkere metodisk og teoretisk refleksion og af en diskussion af tænkelige alternative tilgange og kilder. Her kan i flæng nævnes: Pierre Noras velkendte lieux de memoire; Habbo Knochs analyser af Holocausts fotografiske repræsentationsformer eller Harald Welzers oral history-analyser af den generations-specifikke formidling af historiebevidsthed. (Se f.eks. Habbo Knoch: *Die Tat als Bild. Fotografien des Holocaust in der deutschen Erinnerungskultur*, Hamburg 2001; Harald Welzer et al.: *Op war kein Nazi. Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*, Frankfurt 2002). Fordelen ved en stærkere metodisk fundering ville nok også have ført til et mere præcist brug af mytebegrebet, der nemt giver anledning til misforståelser: Det har jo sikkert ikke været forfatterens intention at påstå, at vi bevæger os fra mytologisering til sandhed, men snarere fra ét sæt historiebilleder til et andet.

Mindre tungtvejende er måske, at besættelsen og deportationsaktionen bliver diskuteret som en del af den danske historiografi og holocaustforskningen, men at forholdet til national-socialismens historie som helhed forbliver noget underbelyst. Præsentationen af forskningsudviklingen på dette felt (og en del af litteraturhenvisningerne) kan derudover ikke altid betegnes som tidssvarende, hvilket måske også bidrager til, at Ulrich Herberts uvurderlige bidrag til NS-historiografien bliver underkendt (ikke mindst når dette bliver sidestillet med en provokerende, men ret perifer artikel af Tatjana Berenstein om jødeaktionen). Det skal tilføjes, at det ikke er korrekt, når den såkaldte altruisme-forskning bliver præsenteret som et nærmest jomfrueligt forskningsområde, der oven i købet bliver domineret af socialpsykologiske tilgange: Selvom tysk forskning jo ofte er blevet oversat fra den danske historiografis høje tider, behøver man ikke at gå længere end til at

inddrage to af de større forsknings- og publikationsprojekter, som Zentrum für Antisemitismusforschung i Berlin har gennemført siden starten af 1990'erne for at finde belæg for, at der rent faktisk er blevet forsket en del inden for dette område. (Se Wolfgang Benz (red.), *Solidarität und Hilfe für Juden während der NS-Zeit*, (nu i seks bind), Berlin 1996-2002 (Bak inddrager ikke Hermann Weiss: *Die Rettung der Juden in Dänemark während der deutschen Besatzung*, der udkom i bd. 3, Berlin 1999); jf. også ZfA-projektet *Die Rettung von Juden im nationalsozialistischen Deutschland*).

Endvidere skal der gøres opmærksom på nogle enkelte aspekter i bogen, der ikke er helt uproblematiske. Forfatteren følger i det store og hele Hans Kirchhoffs tolkninger med hensyn til præsentationen af forskellige forskningsdebatter – med én vigtig undtagelse: I modsætning til Kirchhoff efterlyser Bak gentagne gange en mere kritisk vurdering af Duckwitz' rolle. Men lige på dette punkt synes Kirchhoffs autoritet at være svær at rukke ved: De dele af Duckwitz' dagbog, som for nylig er blevet gjort tilgængelig for nogle forskere, bekræfter i det store og hele Kirchhoffs fremstilling af Duckwitz' utvetydigt kritiske holdning over for jødeforfølgelsen. Derudover kunne man måske have ønsket, at Bak ville have diskuteret det, hun kalder „internationaliseringen“ af forestillingerne om jødeaktionen i Danmark på baggrund af de sidste års „globalisering“ af Holocaust-kommemorationen som helhed (jf. især Daniel Levy og Natan Sznaider, *Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust*, Frankfurt 2001).

Men disse skønhedspletter skal ikke bortlede opmærksomheden fra, at Sofie Baks debutpublikation uden tvivl er en brugbar og velskrevet introduktion til et centralt emne i dansk historie – en oversigt, der oven i købet ikke er bukket under for en tvang til at ”overpopularisere” historieforskningens ofte komplekse kontroverser. Man kan kun håbe, at hendes appel til en stærkere international orientering af dansk historievidenskab vil blive hørt, og at Baks fremhævelse af negative stereotyper af jøder selv i det begivenhedsforløb, der er blevet tolket som det mest massive bevis på, at antisemitismen formentligt er et „udansk“ fænomen, åbner op for, at forholdet mellem jøder og ikkejøder i den danske historie bliver undersøgt nærmere.

Thorsten Wagner

Auschwitz som erindringspolitisk slagmark

Af Jes Fabricius Møller, ph.d., Københavns Universitet.

Jacques Blum og Eva Bøggild: *Løgnens veje – om benægtelsen af Holocaust*. Lindhardt og Ringhof, 2002, 262 s., ill., kr. 269.

Uffe Østergaard kalder i sit forord Blum og Bøggilds bog både vægtig og provokerende, og det er egentlig meget upræcist. Bogen er vigtig og nødvendig uden at fremstå som nogen tung bog. Den siger, hvad der skal siges, og selvom den ægger til uenighed, er det småt med provokationerne.

Den er en gennemgang af Holocaust-benægtelsens historie, dens typer, dens repræsentanter og dens status i Europa, Amerika og Mellemøsten. De fleste af diskussionerne og redegørelserne kan man finde tilsvarende på internettet, hvor både benægterne og deres modstandere har opbygget store hjemmesider og netværk. Problemet med nettet er, at man aldrig kan vide sig sikker på, hvem der egentlig står bag. Det er anderledes med den gode gammeldags forlagsvirksomhed. Den er langsommere og mindre fleksibel, men til gengæld står den også til ansvar. Det er altså godt, at der nu foreligger en bog om emnet, for så er der et ankerpunkt for debatten.

Historien om Holocaustbenægtelsen begyndte allerede før krigens afslutning, da nazisterne og deres sympatisører havde en åbenlys interesse i at fraskrive sig ethvert ansvar. Derfor er der også en intim forbindelse mellem dem, der nægter, at jødeudryddelserne fandt sted, og dem, der mener, at jøderne burde udryddes.

Blum og Bøggild identificerer tre grader af benægtelser, den værste af slagsen betegner de "negationisme", dvs. en blank afvisning af Holocaust. Den igennem en del år i Danmark bosiddende tidligere SS-mand – ikke værnemagtsoldat, som de fejlagtigt skriver s. 63 – Thies Christophersen, var repræsentant for den linje. Han er også ophavsmand til begrebet "Auschwitz-Lüge", der er benægternes betegnelse for den almindeligt accepterede historie om Holocaust. "Revisionismen" er den anden kategori. David Irving er den kendteste repræsentant og Christian Lindtner den mest fremtrædende danske. Revisionismen nedtoner dødstallet i lejre som Auschwitz til 1/10 af det almindeligt accepterede og siger, at dødsfaldene skyldtes epidemier. De forsøger også med såkaldte videnskabelige undersøgelser at be-

vide, at det var praktisk umuligt at gennemføre så mange henrettelser, som man mener fandt sted. Et fremtrædende eksempel er en rapport og en tilhørende dokumentarfilm af amerikaneren Fred Leuchter, der på baggrund af studier i bl.a. Auschwitz forsøger at bevise, at gaskamrene umuligt kan have været anvendt til henrettelser. Til trods for den ødelæggende kritik af hans metoder er Leuchter stadig en af revisionismens kronvidner.

Den tredje grad af benægtelse er ifølge Blum og Bøggild "minimaliseringen", hvormed de mener relativering. Spørgsmålet er i første ombæring, om Pol-Pot eller Stalin var værre end Hitler, og dernæst om Hitler derfor kan karakteriseres som blot endnu en af verdenshistoriens despoter, dvs. at hans underforståede status som Det Ondes inkarnation ikke kan opretholdes. Blum og Bøggild synes at mene, at hvis man jævnfører folkemord, svarer det til at minimalisere, og en-to-tre er de meget tæt på at slå professor Bent Jensen i hartkorn med Holocaust-benægterne (s. 127). Bent Jensen forsømmer netop ingen lejlighed til at gøre opmærksom på, at Stalin var mindst lige så slem som Hitler. Dermed griber Blum og Bøggild – uden direkte reference – fat i den debat, der fulgte på en artikel i *Frankfurter Allgemeine Zeitung* af den konservative tyske historiker Ernst Nolte i 1986, den såkaldte "Historikerstreit". (Den er refereret af Per Øhrgaard i samleværket *Brugte historier – ti essays om brug og misbrug af historien*, redigeret af Lotte Hedegaer og Karen Schousboe, 1989.) Nolte blev beskyldt for at forklejne og undskylde de nazistiske krigsforbrydelser, idet han henviste til, at tyskernes frygt for kommunismen var velbegrundet. Jeg synes, at Noltens synspunkt har givet historien flere nuancer, end den havde før. Nolte prøver bl.a. at ansue østfronten i sin egen ret, og i det perspektiv bliver tyskerne pludselig til ofrene. Ca. 1 mill. civile døde under flugten fra Den røde Hær. En brøkdel af dem ligger faktisk begravet på Vestre Kirkegård i Valby, til orientering for den københavnske fodgænger. Nolte kastede dermed lys på en menneskelig tragedie, der i den øvrige historieskrivning nærmest er blevet fortolket som den retfærdige straf af det tyske folk for dets egne forbrydelser. Temaet er taget op af Günter Grass i hans seneste roman, *I krebsgang*.

Spørgsmålet er, hvor grænsen går for den mulige uenighed. Hvilke af "de andre synspunk-

ter” er legitime deltagere i debatten? I Tyskland er det kriminelt at benægte Holocaust, mens det ikke er forbudt i Danmark. Blum og Bøggild hælder mere til det tyske synspunkt. Flere steder betragter de det som et skråplan overhovedet at forsøge at gå ind på nægternes præmisser og forholde sig til deres argumenter (fx s. 56). Jeg er på dette punkt faktisk enig med Bent Jensen, der i *Weekendavisen* i 1996 skrev, at den tyske lovgivning er et brud på ytringsfriheden. At Bent Jensen også gerne citeres af Holocaust-benægttere er jo ikke hans skyld og fjøjer hverken til eller trækker noget fra værdien af hans synspunkt. Hvis vi går så vidt som til at forbyde udtalelsen af visse fortolkninger af historien, er vi kun eet skridt fra at give nogle mennesker fortolkningsmonopol. Alle gode viljer uomtalt er det ikke en risiko, jeg vil løbe.

En svaghed ved bogen er, at forfatterne næsten udelukkende bruger engelsk litteratur. Der henvises i fodnoterne kun til eet eneste tysk værk, nemlig W. Benz' *Dimension des Völkermords* fra 1991. Speers dagbog citeres fx fra den engelske udgave. Det skyldes antagelig det generelle forhold, at danskere meget nødig læser, endsige skriver, tysk. (Jævnfør de forkert stavede tyske ord på s. 26, 63-64 og 179). Det belaster ikke bogen som helhed, men måske kunne den være blevet bedre, hvis tysk litteratur var blevet inddraget i højere grad.

Den ligeledes af W. Benz udgivne håndbog, *Legenden, Lügen, Vorurteile* optræder ganske vist i litteraturlisten, men er tydeligvis ikke blevet konsulteret. Hvis den var, ville afsnittet om ”sæbe kogt på jøder” have set anderledes ud. Blum og Bøggild holder fast i den gamle historie om, at der blev kogt sæbe på jøder på et anatomisk institut i Danzig. Enkelte vidneudsagn understøtter den påstand, der blev fremført af den sovjetiske anklagemyndighed ved Nürnbergdomstolen, men

ikke førte til domfældelse. Historien er sandsynligvis den, at lig af henrettede forbrydere – dvs. ikke fanger fra det nærliggende KZ-lejr Stutthof – til brug for anatomisk undervisning blev præpareret på instituttet med sæbe som biprodukt. Ved en efterfølgende retssag i Flensborg blev den pågældende professor frikendt, og det højt estimerede Institut für Zeitgeschichte gennemførte en undersøgelse i 1960, der ligeledes fandt den sovjetiske anklage ubegrundet.

I litteraturlisten savner jeg et par henvisninger til danske avisartikler om og af benægttere/revisionister. Føromtalt Lindtner havde foruden den berygtede helside i *Berlingske Tidende* den 24. jan. 1998 en artikel i *Information* 19. okt. 1996. Artikler om revisionismen har været at læse i *Politiken*, 30. okt. 1994 (af Blum selv med efterfølgende debat), *Weekendavisen* 6/9 1996, *Aktuelt* 14/5 1997, *Berlingske* 13/6 1997, *Kristeligt Dagblad* 14/4 1998, *Jyllands-Posten* 28/6 1998 og *Højskolebladet* nr. 22, 1998. Iboja Wandall-Holms netop udgivne erindringer, *Morbærtræet*, der bl.a. handler om hendes tid i Auschwitz, havde også fortjent en reference. Wandall-Holm var i øvrigt anbragt i anneks-lejren Rajsko, hvor ovennævnte Christophersen var ansat.

Temaet retfærdiggør denne anmelders lidt pindehuggeragtige tilgang, for der er intet, som nægterne elsker mere end fejl i den officielle historieskrivning. Når det er sagt, må det naturligvis også fremhæves, at der er tale om en god introduktion til emnet, der især vil være nyttig i undervisningen i gymnasieskolen og på tilsvarende niveau.

Jes Fabricius Møller

links:

www.nizkor.org en hjemmeside om holocaust

www.shoa.de ditto

<http://www.idgr.de> om højreradikalisme med biografier af bl.a. mange holocaustbenægttere

”Så længe Svalen kunne flyve”

Af Nina Kirstine Brandt, ph.d.-stipendiat Institut for Historie, Københavns Universitet.

Karsten Gabrielsen: ”Virksom flyver jeg frem.” *Dyreværneforeningen Svalens historie 1897-1985. Med registreringer ved Niels Strandsbjerg. ARKI. Varie/Dyreværneforeningen Svalen 2001., 160 sider. 125 kr.*

Gabrielsens bog handler udelukkende om dyreværneforeningen Svalens historie, og med det in mente giver titlen mening – efter endt læsning. I åbningen står der, at bogen har to formål; dels at vise hvordan en dyreværns-

forening forsøger at løse de samfundsproblemer, den har sat sig for at løse. Dels at beskrive denne dyreværnsforenings udvikling. Som sideformål ønsker forfatteren desuden at bruge Svalens historie kulturhistorisk – som udtryk for danskernes forhold til deres dyr. Af disse tre formål lykkes det ene godt og de andre to mindre godt.

Svalen blev grundlagt i 1897 med navnet Fugleværneforeningen Svalen. Dens formål var at beskytte fuglene mod mishandling her og i udlandet. I 1911 besluttede bestyrelsen at udvide dette formål, så det omfattede al dyrebekyttelse i almindelighed. Foreningen ændrede derefter navn til Dyreværneforeningen Svalen.

Svalens udvikling beskrives gennem kapitler, der forsøger at holde en kronologisk inddeling. Til tider overlapper disse kapitler dog hinanden, og mere emneinddelte kapitler bryder harmonien. For eksempel omhandler både kapitlet ”Svalen i mellemkrigstiden: Dyreværnehjem og praktisk arbejde” og kapitlet ”Svalens virksomhed i 1930’erne” foreningens udvikling og arbejde i samme periode. Det virker forvirrende, når læseren hele bogen igennem finder, at kapitlerne ikke er fyldestgørende. Ofte kappes sammenhængende emner over i to i stedet for at behandle dem samlet. Forfatteren ville have været bedre tjent med en kronologisk fortælling af den udvikling, der karakteriserede hvert årti. Denne kronologi skulle kun være brudt med kapitler, der omhandlede de personligheder, der i høj grad tegnede og var dyreværnsforeningen. For det billede, der fremkommer ved læsningen, tydeliggør, at hele foreningens historie er bundet til karismatiske personer med en stærk tro på dyrs rettigheder og muligheden for at gøre en forskel på området for dyrevelfærd. Og det er ærgerligt, at disse personer ikke kort beskrives for sig, for derefter at blive en del af udviklingen. Alligevel lykkes det dog forfatteren godt at vise, hvordan disse personer og foreningens skæbne var uadskillelige. Han formår at vise, at foreningens mærkesager; økonomi, politiske og samfundsmæssige indflydelse, i allerhøjeste grad havde at gøre med netop deres personlige holdninger, overbevisninger og kontaktfelder.

Det lykkes dog mindre godt at beskrive, hvorledes Svalen forsøgte at løse de samfundsmæssige problemer. Godt nok fortæller forfatteren om ansættelsen af de forskellige dyreambulancer, Dyreværnehjemet og fodringen af dyr bl.a. katte.

Men samtidig er det rodet og uoverskueligt, dels pga. af den valgte kapitelinddeling, og dels fordi forfatteren ikke rigtig formår at samle disse informationer til et sammenhængende hele, der kan give et ordentligt billede af, hvordan, hvornår og hvorfor problemerne blev angrebet på den valgte måde. Overblikket går tabt, når der indsættes for mange og for lange citater, hvis formål det til tider er svært at finde frem til. Det havde ofte været mere på sin plads at prioritere stof, der kunne gå ind i en dybere nuancering af, hvad foreningens økonomiske problemer under formand fru Schmitto og de enerådende formænd betød for foreningens udvikling: Og om dette fx adskilte Svalens fra andre dyreværnsforeningers udvikling?

Det kunne være interessant med en perspektivering, der viste hvorvidt Svalens udvikling var tidstypisk eller hvad præcis der gjorde den unik. Hvad angår det kulturhistoriske lykkes dette kun i ringe omfang. De mange små indslag om folk, der klager over gøende hunde (s. 134) eller over fodring af vilde katte (s.107), er ikke samlet bearbejdet. Det popper i stedet op her og der i bogen som kuriøse fortællinger. Desuden gør forfatteren heller ikke noget forsøg på dybere at forklare folks holdning til dyrevelfærd gennem tiderne.

Generelt mangler der en diskussion af, hvad der foregik i og omkring Svalen. Ligeledes mangler der en diskussion af, hvordan datidens dyreværnsforeninger har øvet indflydelse på nutidens syn på dyrevelfærd og beskyttelse. Det er en snæver fremstilling, primært for folk med en specifik interesse for netop denne dyreværnsforeningshistorie. Der er ingen tvivl om, at forfatteren er velbevandret i sine kilder og virkelig er gået op i at finde til bunds i Svalens støvede afkroge. Bogen er spækket med detaljer – desværre ofte på bekostning af de lange linier.

På trods af at tekstmaterialet til tider er lettere rodet og usammenhængende er det interessant at læse om, hvordan ildsjæle bar et stykke ideologisk foreningsarbejde frem. Gabrielsen lægger vægt på, at Svalen har ført en til tider omtumlet tilværelse, hvad både økonomi, betydning og medlemstal angik. Som læser sidder man selv tilbage med en lidt omtumlet fornemmelse. Det giver helt klart lyst til at læse mere om de forskellige dyreværnsforeningers –aktivitet og samarbejde. På den måde, og som memoirer over en bestemt forenings liv, har bogen bestemt sin plads og relevans.

Sære sager i danske samlinger (III): En anderledes fiskebog

Af Michael Sterll, mag. art., Botanisk Museum

IZoologisk Museums enorme magasiner kan man blandt andre sære sager finde blege fisk i sprit og afpillede fiskeben. At der imellem fiskene også optræder herbarier, er nok ukendt for de fleste. Ikke herbarier med tang og andre vandplanter til illustration af nærmiljøet, men herbarier med fisk.

Imellem dem er Forsskaals samling Museets absolutte pragtstykke. I den danske ekspedition til Det lykkelige Arabien (1761-67) deltog den finsk-svenske naturhistoriker Peter Forsskaal, indtil malariaen tog ham. Der er skrevet mangt og meget om ekspeditionen, så hér kun, at imellem Forsskaals opgaver var blandt andet at indsamle, beskrive og hjemsende et rigt materiale fra Naturens tre riger. En opgave han løste til fuldkommenhed under de ofte meget vanskelige forhold.

For dyrerigetets vedkommende mødte han det helt specielle forhold, at det var umuligt at fremskaffe tidens foretrukne konserveringsmiddel, alkohol, i de muslimske lande, og at det yderligere var strengt forbudt selv at medbringe det ugudelige fluidum, selv om der nok så meget var puttet en død fisk i glasset. Her hjalp det ikke hverken som Carsten Niebuhr at tilegne sig perfekt arabisk og forklæde sig som arabisk adelsmand, eller at forsøge at kamuflere glas og krukker som uskyldigt syltetøj. Så Forsskaal måtte finde andre muligheder. Hans løsning var at tage den metode, han kendte så godt fra botaniken, i brug, så Verdens ældste og bedst bevarede samling af fisk fra Rødehavet befinder sig i dag i København i et "herbarium", der foruden de usædvanlige "fladfisk" rummer vigtige oplysninger om tid, sted og omstændigheder. De indfangede fisk blev forsynede med dybe snit i bløddelene, inden de blev hængt til tørre på en snor for derefter at blive lagt imellem flere lag papir i en helt almindelig plantepresse. Endelig blev de ganske som de mange planter klæbet op på et herbarieark dyppet i sublimate og drysset med arsenik og forsynede med de nødvendige oplysninger. Ved siden af dette arbejde beskrev og navngav Forsskaal sine fund, og mange af dem blev behørigt il-

lustreret inden tørringen af ekspeditionens maler, den talentfulde G.W. Baurenfeind, der desværre heller ikke klarede vilkårene så længe.

Da de sørgelige rester af ekspeditionen omsider vendte hjem til Danmark, var der ikke midler eller vilje til at efterbehandle og udgive de mange resultater. Så den eneste overlevende påtog sig af egen formåenhed og ikke mindst af sin egen lomme at sørge for det store arbejde. Men selv Niebuhr havde sine begrænsninger, og han erkendte dem. Han var en fremragende kartograf, matematiker og astronom, en begavet sprogmand, der undervejs tilmed udviklede sig til en kompetent arkæolog, men naturhistorien var ikke hans bord. Behandlingen af Forsskaals uvurderlige nyfund fra en hidtil ubeskreven del af Verden evnede han ikke at gennemføre, og han fremhævede selv denne begrænsning i sit store værk. Nogle af tidens mest fremragende illustratører blev sat til at fuldende Baurenfeinds afbrudte arbejde – hér var Niebuhr på sikker grund, han var selv en overordentlig kvalificeret illustratør – og det store værk blev da også mødt med megen anerkendelse. Men i mange år tog ingen notits af Niebuhrs beklagelser; Forsskaals materiale fik lov til at ligge ubenyttet hen i Naturaliekabinetet. En lang række af de mineraler, dyr og planter, der i dag burde bære Forsskaals navn, tillægges derfor andre og ofte langt senere forskere.

Omkring år 1800 begyndte danske botanikere med Martin Vahl i spidsen at tage sig af de mange planter, mens resten af materialet først i det 20. århundrede kom til ære og værdighed. En nutidig, videnskabelig fremstilling af Mellemøstens naturhistorie vil være spækket med henvisninger til Forsskaal og hans sære herbarium, der specielt på det økologiske og geografiske område er en central kilde på trods af mange år i glemself.

Carsten Niebuhrs egen beskrivelse af Den arabiske Rejse er bogaktuel i dansk oversættelse. Det er hermed blevet muligt for almindelige danskere at læse Niebuhr egen beskrivelse, mens det sære herbarium desværre fortsat forbliver ukendt af de fleste.

Michael Sterll